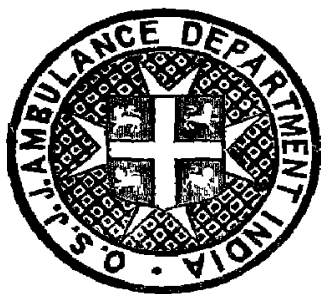

તુર્તાતુર્ત ઇલાજ.

ધ. હો. મહેતા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૨૨૮૨૦ શ્રીક

પુસ્તકનું નામ ગૂજરાતી સાહિત્ય ઇતિહાસ

વિષય કુ : : ૯૭

હાડકાં.

ઓપરી

૧. ઓકળીપીટલ.

ગરજાનું હાડકું

હાંસરી

હાતીનું હાડકું

પાંચળીઓ

ભૂજ

કમરનું મોથું હાડકું

ચાપાનું હાડકું

કળાઈનું અંદરનું હાડકું

કળાઈનું બહારનું હાડકું

કાંડું

પગ

અંગૂળ

ભગ ગાનું હાડકું

હાંકણી

નળાનું અંદરનું હાડકું

નળાનું બહારનું હાડકું

ધુંટી

પાટલી

અંગૂળ

ધોરીનસા.

૨ ટેમ્પોરલ

૩ ફ્રોન્ટલ

૪ પેરોટીકલ

૫ સપ્રાકલિબોઆન

૬ એકસીડરી

૭ બેઝીઆલ

૮ સ્ફેનોઈડ

૯ એકસીડરી સ્ફેનોઈડ

૧૨ રેડીઅલ

૧૩ ઓક્લપ

૧૪ હિમરલ

૧૫ પામરબાયલ

દબાણાબિહારી.

૧ માથાના પાછલા બાગ માટે

૨ બેઝીઆલ માટે.

૩ ગરજન માટે.

૪ બમલ માટે.

૫ કાણી ઉપર બમલ માટે.

૬ કળાઈ માટે.

૭ બમલના વચલા બાગ માટે.

૮ ધુંટીની પાછળ.

૯ ધુંટીનું દબાણબિહારી.

૧૦ કાંડાનાં દબાણબિહારી.

૧૦ પોસ્ટીરીયલ

૧૧ અન્ટીરિયર ટીબિયલ

પોસ્ટીરીયર ટીબિયલ

TOORTATOORT ILAJ.

Being a Translation of
INDIAN MANUAL OF FIRST AID.

BY

Colonel R. J. Blackham, C. B., C. M. G.,
C. I. E., D. S. O., M. R. C. P. E., D. P. H. (LOND.)
Knight of Grace of St. John Member of
the Order of Mercy. Kaiser-I-Hind
Medallist, Barrister-at-Law &c. &c.

— o —

PUBLISHED BY

Dhanjibhai H. Mehta, L. M. & S.
Kaiser-I-Hind Medallist. Donat of St.
John. Raj Ratna Medallist, Member
League of Mercy & Principal
Medical Officer, State General
Hospital, BARODA.

— — —

3rd Edition.]

[Price 1-0-

All rights reserved to the St. John
Ambulance Association.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૫૬૦૮૧

Printed by M. N. Kulkarni, at the
Karnatak Printing Press, 318 A,
Thakurdwar, Bombay.

Respectfully dedicated to

Sir John Furley, Kt., C. B.

Deputy Chairman, St. John Amb. Assoc.

Senior Member, Red-Cross Society.

Col Sir. James Cantlie, K. B. E.,

M. A., M. B., F. R. C. S., Kt. of Grace O. S. J. J.

and

Colonel R. J. Blackham C. B., C. M. G.,

C. I. E., D. S. O. V. H. S., K. I. H. MEDALLIST;

Kt. of Grace O. S. J. J.

all noted pioneers in Ambulance work who have, by their individual & united efforts, brought the Science & Art of Ambulance to their present perfect state & who have managed to spread a knowledge of that useful subject in every nook & corner of the ever-glorious British Empire.

by a humble treader in their footsteps,

The Translator.

તુર્તાતુર્ત ઈલાજ.

કનલિ આર. જે. બલેકલું મ સી. બી.; સી. એમ. જ;
સી. આઇ. ઇ; ડી. એસ. આ; વી. એચ. એસ; આર.
એ. એમ. સી; કયસરે હિંદ મેડલીસ્ટ; નાઇટ આફ
ગ્રેસ. આ. સેન્ટ જન. જે; ઍરિસ્ટર અટ લા. મેમ્બર
આફ ધ આર્ડર આફ મર્સીના, ઇંડીઅન
મેન્યુઅલ આફ ફેસ્ટ એમ્ડ નામના
ઇંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી
ભાષાંતર કરનાર.

ડાક્ટર ધનજીભાઇ હોરમસજી મહેતા,
કયસરે હિંદ મેડલીસ્ટ; ડોન્ટ આફ મેન્ટ જોન; રાજરત્ન
મેડલીસ્ટ; મેમ્બર લીગ આફ મર્સી અને પ્રિન્સિપલ
મેડીકલ ઓફીસર સ્ટેટ જનરલ હોસ્પીટલ વડોદરા.

આવૃત્તિ ૩ જી]

[કિમ્મત રૂ. ૧-૦-૦.

(સર્વ હક્ક સેન્ટ જન એમ્બ્યુલન્સ અસોશીએશનને
સ્વાધીન છે.)

મુ'બઈ—૩૧૮ એ, ઠાકુરદ્વારમાં કર્નાટક પ્રિન્ટિંગ
પ્રેસમાં એમ. એન. કુળકર્ણીએ તા. ૨૦-૭-૨૪
ના રોજ છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧.	તુર્તાતુર્ત ધલાજના નિયમો.	૧
૨.	હાડપિંજર.	૫
૩.	ત્રિકોણાકારનો પાટો.	૨૧
૪.	અસ્થિલંગ અને તેના સામાન્ય ઉપચારો.	૩૭
૫.	જૂઠાંજૂઠાં હાડકાંના અસ્થિલંગ.	૬૫
૬.	સાંધાનું ઉતરવું, તથા મોચવાવું અને સ્ના- યુઓમાં લયક.	૭૧
૭.	હૃદય, ધોરીનસો તથા કાળીશિરાઓ.	૭૫
૮.	રક્તસ્ત્રાવ અથવા લોહીનું વહેવું.... ..	૮૨
૯.	જખમો, ખચકાં તથા ચટકા.	૮૯
૧૦.	મારનાં લીલજામાં. દાઝવું તથા બળવું.	૧૧૧
૧૧.	જ્વાનના માર્ગો.	૧૧૭
૧૨.	દમ લેવાના માર્ગો.... ..	૧૨૪
૧૩.	ઝેરો અને તેના ઉપચાર.	૧૪૦

પ્રકરણ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૪.	પાચનક્રિયાના અવયવો, આંખ, કાન અને નાક.....	૧૫૮
૧૫.	અકસ્માત પામેલા તથા માંદા માણુઓને હિંચકી લઈ જવાની કામચલાઉ રીતો. ...	૧૬૪
૧૬.	સ્ટ્રેચર હિંચકવાની કવાયત (સ્ટ્રેચર ફૂલ).	૧૮૨
૧૭.	અકસ્માત અને અણીને પ્રસંગે ઘરમાં રાખવાની તૈયારી.....	૨૨૩

અર્પણપત્રિકા.

સર જૉન ફ્લે, કે. સી. ખી., ડેપુટી ચેરમન, સેન્ટ
જૉન ઍ. ઍ. સીનીઅર મેમ્બર રેડક્રાસ સોસાયટી.
કર્નલ સર જેમ્સ ફ્રેન્કલી કે. ખી. ઇ; ઍમ. એ, ઍમ.
ખી., ઍફ. આર. સી. ઍસ., નાઇટ ઍફ ગ્રેસ. ઍ.
સેન્ટ જૉ. જે., ઍનરરી લાઇફ મેમ્બર, લેકચરર અને
અંકજામીનર સેન્ટ જૉન ઍમ્બ્યુલન્સ ઍસોસીએશન
ઇંગ્લાંડ, અને

કર્નલ આર. જે. બ્રેકહૅમ, સી. ખી; સી. એમ. જી;
સી. આઇ. ઇ., ડી. ઍસ. એ; વી. ઍચ. ઍસ.;
નાઇટ ઍફ ગ્રેસ. ઍ. સેન્ટ જૉ. જે., આર. એ.
ઍમ સી; ઍરિસ્ટર ઍટ લૉ, ક્યસરે હિંદ મેડલીસ્ટ,
મેમ્બર ઍફ ધ ઍડર્ ઍફ મસી.

માનવતા સાહેબો,

આપ ત્રણે ઍમ્બ્યુલન્સના કામમાં જાણીતા અગ્રે-
સરો છો અને આપની ભેગી મદદથી એ કામને લગતો

હુનર અને કળા એ બન્ને તેની હાલની સંપૂર્ણતાની ટોચે ચઢી શક્યા છે એટલુંજ નહિ પણ એ ઉપયોગી બાબતોનું શિક્ષણ આપ ત્રણે સાહેબોના આત્મભોગી કાર્યોથીજ નામદાર સાર્વ ભૌમ્ય ખ્રિષ્ટિય રાજ્યમાં પ્રત્યેક દિશાએ ખુલેખુલે પ્રસરી ગયું છે. તે સર્વ કાર્યોથી આ-કર્ષાઈ આ ન્હાનું પુસ્તક આપ સાહેબોને માનપૂર્વક અર્પણ કરું છું તે સ્વીકારશો.

આપ ત્રણેને પગલે ચાલવાની નમ્ર કાશિશ કરનાર,
ધનજીભાઈ હો. મહેતા.

ડૉ. ધ. હો. મહેતાનાં બીજાં પુસ્તકો.

નામ.	ક્રીમત.
૧. હિંદુસ્તાનનું આરોગ્યશાસ્ત્ર (આ. ખીજ)	૧-૧૦-૦
૨. અકરમાત્માં પ્રાથમિક મહલ (આ. ચોથી)	૧-૦-૦
૩. અકરમાત્ અને તેના તાર્કાણિક ઉપાય. (મોટી આવૃત્તિ પાંચમી)	૧-૦-૦
૪. તનુકરસતી અને તે સાચવવાનાં સાધનો. (આવૃત્તિ સાતમી),	૧-૦-૦
૫. દર્દીની સારવાર (આવૃત્તિ આઠમી).	૦-૧૨-૦
૬. અકરમાત્ની પ્રજ્ઞાવળી.	૦-૧૧-૦
૭. દાયણ (આવૃત્તિ ત્રીજી).	૦-૧૨-૦
૮. અકરમાત્ અને તેના તાર્કાણિક ઉપાય. (નાની આવૃત્તિ આઠમી).	૦-૧૨-૦
૯. આરોગ્યતાની બાળપેથી } ઍસોશિએશનના { } મુ'બાઈના સ્ટો- {	૦-૧૦-૦
૧૦. માંદગીમાં આવજત. } રમાંથી મળશે. {	૦-૧૨-૬
૧૧. ન્હાનાં ગામેની આરોગ્યતા (આ. ખીજ).	૦-૧-૦
૧૨. ગર્ભપોષણ અને સુવાવડ (આ. ખીજ). (ગુ. વ. સૌસાયટી તરફથી મળશે.)	૦-૬-
૧૩. કૂલોરા વિષે જાણણ.	
(ગુ. વ. સૌસાયટી તરફથી મળશે).	૦-૧-

૧૪. મરકી વિષે ભાષણ.

(ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી મળશે). ૦--૧-૦

૧૫. સામાજિક આરોગ્યતા વિષે શ્રીમંત

મહારાજ સાહેબનું ભાષણ. ૦--૧-૬

૧૬. પ્રાથમિક મદદની પ્રશ્નોત્તરી	} ઍસોસીએશન- નના મુંબાઈ- ના સ્ટોરમાંથી મળશે.	{ ૦--૬-૦ ૦--૮-૦ ૧--૦-૦
૧૭. સારવારના સવાલ જવાબો		
૧૮. પ્રાથમિક મદદ કરનારાઓને શિક્ષણ.		

૧૯. બાળલગ્નની બંદી. ૦--૪-૦

૨૦. Address to High School Students
on the Necessity of studying
Ambulance, Nursing & Home-
Hygiene. ૦--4-0

૨૧. ત્રણ ઉપયોગી બાબતો (આ. બીજી). ૦--૪-૦

પ્રસ્તાવના.

—:૦:—

અકસ્માત વખતે તુર્તાતુર્ત ઇલાજ કરવાનું કામ શીખવાની કેટલી અધી અગત્ય છે તે વિષે હવે લોકોને સમજાવવાની કાંઈ જરૂર રહી નથી; કારણ હવે આ દેશમાં ઠેકઠેકાણે તે બદલનું શિક્ષણ આપવાનું ચાલુ થઈ ગયું છે. પ્રથમ એ કામ શીખવાની શરૂઆત નામદાર મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે વડોદરામાં સન ૧૯૦૧ માં કર્યા પછી થોડાજ વખતમાં મુંબઈમાં એક સેન્ટર સ્થાપવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ આખા ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં—અમદાવાદ, સુરત, માંડવી, વલસાડ, પોરબંદર, જાનાગઢ, ગોંડલ, જામનગર વિગેરે સ્થળોએ—એ બદલ શાખાઓ નીકળી એ શિક્ષણનો પ્રચાર ચાલુ થઈ ગયો છે. નામદાર સરકારે વળી મેટ્રીક્યુલેશનના અભ્યાસક્રમમાં એ બાબત દાખલ કરવાથી આ શિક્ષણ હજી ઘણા બહોળા વિસ્તારમાં વધવાની દરેક આશા રહે છે. હાલ યુરોપમાં ચાલતા મહાન યુદ્ધમાં આપણા દેશના બહાદુર શુરવીર લડવૈયાઓ રણસંગ્રામમાં ઉતર્યા છે તે વખતે એ શિક્ષણ ખરેખર કેટલું બધું ઉપયોગી થઈ પડશે તે સહેજ સમજી શકાય એમ છે. આજ ચૌદ વર્ષ થયાં એ કામનું શિક્ષણ આપવાનું તથા એ બદલનાં પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં બહાર પાડવાનું કામ એક “શીખની સેવા” તરિક્કે મેં ઉપાડી લીધું છે તેથી પ્રથમ ઈ. સ. ૧૯૬૬ માં ડા. જેમ્સ ઓસ્ટીનના પુસ્તક

ઉપરથી “ અકસ્માત અને તેના તાત્કાલિક ઉપાય ” નામનું પુસ્તક મેં પ્રગટ કર્યું હતું, અને પછી થોડાજ વખતમાં ડા. શંપર્ડના પુસ્તક ઉપરથી ઉપલાજ નામની નાની આવૃત્તિ બહાર પાડી હતી. મોટા પુસ્તકમાં ડા. જેમ્સ કૅન્ટલી (કે જેઓ સેન્ટ ઍમ્બ્રુસલન્સ એસોશીએશન સાથે છેક ઈ. સ. ૧૮૭૮ થી જોડાયેલા છે તથા જેઓ હાલ વિલાયતમાં ઉભાં થયેલાં ઈન્ડીઅન ઍમ્બ્રુસલન્સ કંટીનન્ટના વડા નિભાયા છે તેઓ) એ રચેલાં પુસ્તક પ્રમાણે વખતો વખત સુધારા વધારા કરી તેની છ આવૃત્તિઓ તથા બીજાં (નહાનાં) પુસ્તકની સાત આવૃત્તિઓ પ્રગટ કરી હતી ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં ડૉ. કૅન્ટલીના નવીન રૂબ ઉપર રચાયેલા પુસ્તક પ્રમાણે નવેસરથી “ અકસ્માતમાં પ્રાથમિક મદદ ” નામનું પુસ્તક લખી બહાર પાડ્યું હતું તેની પણ બે આવૃત્તિ થઈ છે હાલ શુભારે વર્ષેક થયું એસોશીએશનની હિંદુસ્તાનની શાખા તરફથી આ બાબતનું નવુંજ પુસ્તક, જનરલ સેક્રેટરી મેજર આર. જે. બેલ્કહૅમે રચ્યું છે તે ઉપરથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. માત્ર તેમાં ૧૬ મા પ્રકરણમાં ઈન્કન્ટી ડ્રીલનો જરૂર પુરતો લાગ (જે ઈંગ્રેજી પુસ્તકમાં ન હોતો તે) કેટલીક નવીન આકૃતિઓસહ વધારા તરિકે આપવામાં આવ્યો છે. તે ઉમેદ રાખું છું કે, મારાં આગલા પુસ્તકો જેટલુંજ આ પણ જનસમૂહને તેમજ જૂઠાંજૂઠા સેન્ટરોમાં પ્રીંગેડ ઉભી કરવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઈન્કન્દ્રી ફીલ પ્રમાણે આ પુસ્તકમાં લખેલી કવાયદ બરાબર દેખાડવામાં વડોદરા રાજ્યની પહેલી પલટણના કમાન્ડીંગ ઓફીસર મારા મિત્ર મેજર રૉબર્ટ હાડીએ તકલીફ લીધી છે તે માટે તેમનો અત્રે આભાર માનું છું.

એમ્બ્યુલન્સનું કામ તેની હાલની સંપૂર્ણતાએ પહોંચાડવામાં મેં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ બીજા ગૃહસ્થો સાથે ડાક્ટર કેન્ટલીનેા મુખ્ય હાત હતો માટે તેમનો પણ ફોટો આપવાનો મારો ઈરાદો હતો પરંતુ હાલ લડાઈના હિંગામને લીધે તેઓ અતિશય રોકાઈ ગયલા હોવાથી પોતે મને જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાનો ફોટો મોકલી શક્યા નથી તેથી તે અત્રે ન આપી શકવાને માટે હું દિલગીર છું. તેમણે, સર જૉન ફર્લેએ તથા મેજર બ્લેકહુમે મને આ પુસ્તક સાથે પોતાનાં મુખ્યારક નામો જોડવા પરવાનગી આપી તે માટે ઉપકાર માનું છું.

છેવટે આ પુસ્તક વિજયાદશમીને દિવસે પ્રગટ થાય છે તે શુભ દિવસથી નામદાર સાર્વભૌમ્ય બ્રિટીશ રાજ્યનો હાલના હારણ યુદ્ધમાં ચાલુ વિજય થાઓ એવી પ્રાર્થના કરું છું તે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર સફળ કરે. અસ્તુ.

વિજયાદશમી,
તા. ૨૮-૯-૧૪.

}

ધનજીભાઈ હા. મહેતા.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પ્રથમ આવૃત્તિમાં ઉમેદ બતાવ્યા પ્રમાણે આ બાબતનું શિક્ષણ ઘણું વધુ છે. તે એટલા ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઈંગ્રેજ પુસ્તકની એટલી મુદત દરમિયાન ૧૯ આવૃત્તિઓ છપાઈ ગઈ છે. માત્ર દીલગીરી એટલી જ છે કે ગુજરાતી વાંચક વર્ગમાં તેટલો બહોળો ફેલાવો થયો નથી.

હવે ઈશ્વરકૃપાથી વકરી પ્રમાણે સાર્વભૌમ્ય બ્રિટિશ રાજ્યને લડાઈમાં ફતેહ મળી છે, તે નામદાર વાઈસરૉયે ગઈ તા. ૨૬ મી જુને અસોસીએશનની વાર્ષિક સભા વખતે કાઢેલા ઉદ્ઘાર પ્રમાણે દરેક સેન્ટરમાં નવેાજ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરી ટેનીગ કૉલેજે માધ્યમિક નિશાળો વિગેરેમાં આ બાબતનું શિક્ષણ વધુ પ્રમાણમાં ફેલાવવા લાગતા વળગતાઓ દરેક કોશિશ કરશે એવી ઉમેદ છે.

વડોદરા,
તા. ૭ જુલાઈ ૧૯૨૦.

} ધનજીભાઈ હો. મહેતા.

તુર્તાતુર્ત ઇલાજ.

પ્રકરણ ૧ લું.

અકસ્માત વખતે તુર્તાતુર્ત ઇલાજ એ વૈદક શાસ્ત્ર તેમજ શસ્ત્રક્રિયાની એક શાખા ગણી શકાય. એ કામ શીખી તૈયાર થયલા લોકો અકસ્માત વખતે તેમજ કોઇપણ જાતની એકાએક બિમારીના વખતે કામચલાઉ મદદ આપવાને શક્તિવાન બને છે. એનો અભ્યાસ કર્યાથી પરિચારીકા (સારવાર કરનાર) અગર નીમહકીમ થવાનું નથી પણ એમાં ફક્ત તુર્તાતુર્ત ઇલાજને લગતુંજ કામ સારી રીતે પરંતુ સંપૂર્ણપણે શીખવવામાં આવે છે એટલે ડૉક્ટર આવી પહોંચતા સુધી જે જે કામ કરવાનું હોય છે તેટલાનોજ એમાં સમાવેશ થાય છે.

તુર્તાતુર્ત ઇલાજ શીખનાર માણસે નીચલા સાત નિયમો પ્રમાણે ચાલવાનું હોય છે:—

૧. તેણે ડૉક્ટરની મદદ મેળવવાની કાશિશ કરવી જોઈએ અને માત્ર તેઓ આવી પહોંચતા સુધીમાં ફક્ત અણીને પ્રસંગે જોટલું કરવું ઘટે તેટલુંજ કરવું જોઈએ. ઇજ્જતી અથવા માંદગીની ચાલુ સારવાર કરવાનું કામ પોતે માથે વાહેરી લેવાનું નથી.

૨. જની શકે તો ઇજ્જતું કારણ અથવા તેથી નીપજતા ભયનું કારણ દૂર કરવું જોઈએ.

૩. થમલી ખીજી ઇજ્જતી સાથે જો લોહી વહેતું હોય તો તે બંધ કરવા ઉપર વહેતું ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૪. દર્દીને ઘણામાં ઘણા આરામ મળે એવી રીતે ઇજ્જ પામેલા ભાગને ગોઠવવો જોઈએ.

૫. દર્દીને જની શકે તેટલી હવા મળે એમ કરવું અને જરૂર લાગે તે પ્રમાણે તેનું અંગ ગરમ અગર ઠંડું રાખવું જોઈએ.

૬. અકસ્માત થાય ત્યારે ખપાટીયાં અગર પાટા કંઈ હંમેશા તૈયાર હોતા નથી માટે જે ચીજો મળી આવે તેનો કામચલાઉ ઉપયોગ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

૭. ડૉ. સર જેમ્સ નટલીએ પોતાના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે તેમ તેણે નીચલા ગુણો ખીલવવા જોઈએ:-

(ક) તેણે પારિકાશથી અવલોકન કરનાર થવું જોઈએ કે તેથી થયેલી ઇબ્બનાં કારણો અને નિશાનીઓ* પોતે એકદમ જોઈ શકે.

(ખ) તેણે કુનેહખાજ (યુક્તિવાળા) બનવું જોઈએ કે તેથી વગર અર્થના સવાલો પૂછ્યા સિવાય દર્દીની શરૂઆતથી તે આખર સુધીની હુકીકત+તેમજ દર્દીને થતાં લક્ષણો+નું જ્ઞાન મેળવી શકે.

(ગ) તેણે તોડ કાઢવામાં પ્રવીણ બનવું જોઈએ કે તેથી આસપાસ જે મળી આવે તેનો સારો ઉપ-યોગ કરી ઇબ્બ વધતી અટકાવી શકે અને જે ઇબ્બ

* આપણે પોતે જોઈ શકીએ તે.

+ જે સંજોગો વચ્ચે અકસ્માત અગર બિમારી ઉત્પન્ન થઈ હોય તે.

+ દર્દીને પોતાને જે લાગણીઓ થાય અને જેનું વર્ણન તે આપણા પાસે કરે તે.

થઈ ચૂકી હોય તે મટાડવાને માટે કુદરત કેશિક કરતી હોય તેમાં મદદગાર થઈ શકે.

(ઘ) તેણે ખુદલેખુદલું કહી દેતાં શીખવું જોઈએ એટલે દર્દીને તેમજ આસપાસ ઉભેલા માણસોને તે વખતે મદદ માટે શું શું કરવું જોઈએ તે બદલ ઝટ સમજાવ એવા શબ્દોમાં હુકમ આપી શકે.

(ચ) તેણે સારાસાર વિચાર કરતાં શીખવું જોઈએ કે તેથી મોટા અકસ્માત વખતે કયી ઇજાની પોતે સારવાર કરવી જોઈએ અને કયીને માટે આસપાસનાઓને કે દર્દીને પોતાને હુકમ આપવા જોઈએ તે ગુર્ત નક્કી કરી શકે.

પ્રકરણ બીજું.

હાડપિંજર.

આપણા શરીરનું ખોખું શુમારે ખસો હાડકાનું ખતેલું છે (આકૃતિ ૧). એ હાડકાઓને લીધેજ આપણા શરીરનો ઘાટઘટમ ખતે છે. તેમના ઉપરજ સ્નાયુઓ વળગેલા હોય છે અને તેથી જ્યારે સ્નાયુઓ સંકોચાય છે ત્યારે તેઓ ઉચ્ચાલન (ટેકા) તરિકે કામ બજાવે છે અને પરિણામે આપણું શરીર અથવા જૂદાજૂદા અવયવો એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ખસી શકે છે. વળી હાડકાંઓથી શરીરના બાતરમાં આવેલા અગત્યના પોચા અવયવોનું રક્ષણ થાય છે.

જૂદાજૂદા હાડકાઓના વૈદકાચ નામો શીખવાની અગર યાદ રાખવાની તુર્તાતુર્ત ઇલાજનું કામ શીખનારાઓને બિલકુલ અગત્ય નથી.

માત્ર નીચલી ખાબતોજ તેમણે જાણવાની જરૂર છે:—

ખોપરી

માથાનાં અને ચહેરાનાં હાડકાં મળી ખોપરી બનેલી છે, અને તેમાંના જડા સિવાયનાં અધાં હાડકાં એક બીજા સાથે મજબૂત જોડાઈ ગયલાં છે. માત્ર નીચલું જડખુંજ માંજનગરાની માફક સહેલાઈથી હાલી શકે છે.

આ (નીચલા જડખાતું) હાડકું ઘણીવાર ટુટી જાય છે અને તેમાં આવેલા દાંતોને લીધે તેનો ઉપચાર કરવામાં ડોક્ટરને કેટલીક વાર ખાસ મુશ્કેલી નડે છે.

ખોપરીનાં બીજાં હાડકાંઓ ભાંગવાથી ઘણીવાર ભારે જોખમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણકે તેની અંદર ભેજું આવેલું છે અને તે (ભેજ) ના ઉપર ભાંગેલા હાડકાના ટુકડાઓનું દબાણ થવાથી બેશુદ્ધિ અને બીજી નિશાનીઓ જણાય છે. (બેશુદ્ધિ બદલ પ્રકરણ ૧૧ માં આપેલો કોઠો જુઓ.)

થડમાં આવેલાં હાડકાં.

તે નીચે મુજબ છે:—

૧. ખરડાની કરોડ.

૨. સીપીનું હાડકું.

૩. પાંસળીઓ.

૨. વસ્ત્રિદેશ. આની ખનાવટમાં બે થાપાનાં, એક પૂઠનું અને એક પૂંછડીનું હાડકું આવેલું છે.

૧. અરડાની કરોડ:—ધણાં જૂઠાંજૂઠાં હાડકાંઓ એક બીજા સાથે જોડાઈને બનેલી છે. એમાંનાં ઉપલાં બે ત્રણ ગરદનનાં હાડકાં સહેલાઈથી ફરીફરી શકે છે. બાકીનાંઓમાં પણ કેટલીક હિલચાલ થાય છે, માત્ર કરોડને નીચલે ભાગે આવેલું પૂઠનું અને પૂંછડીનું હાડકું એ બે હાલી શકતાં નથી.

કરોડનાં દર બે હાડકાંની વચ્ચે આશરે પાંચ જાડી (નાક અથવા કાનનાં જેવાં) કુમળા હાડકાની એકેક ગાદી આવેલી હોય છે.

કરોડને લીધે શરીર ટટાર રહે છે. વળી માથું પણ તેના ઉપર જ ટેકવેલું હોય છે, અને શરીરના ઉપલા ભાગનું વજન તેના માર્ફતજ નીચલા ભાગ ઉપર પડે છે. ઉપર કહેલા કુમળા (નરમ) હાડકાની ગાદીઓને લીધેજ કરોડને લાગેલા ધક્કા અથવા ધણુધણુટની

અસર ભેગને પહોંચી શકતી નથી. વળી એ ગાદીઓને લીધેજ નૂદાંનૂદાં હાડકાં એક બીજા સાથે જોડાઈ એક આખી પેચદાર કરોડ બને છે.

કરોડનાં હાડકાં એક બીજા ઉપર એવી રીતે ગોઠવાયલાંછે કે જેથી તેના પાછલા ભાગમાં એક સળંગ નળી જેવી પોલ રહે છે અને તેમાં ભેગના નીચલા અને પાછલા ભાગમાંથી નીકળતો સૂંઠ જેવો જ્ઞાનરજ્જુ આવેલો હોયછે.

હાથપગોમાં થતી હિલચાલ ઉપર કાબુ ધરાવનાર જ્ઞાનતંતુઓ આ જ્ઞાનરજ્જુમાંથી નીકળેછે અને તેના લીધે કરોડને કંઈ ઇજા થાય એટલે ઉપર લખેલા જ્ઞાનતંતુઓને ઇજા પહોંચી લકવો થઈ આવેછે.

૨. સીપીનું હાડકું:—એ છાતીના વચલા ભાગમાં લાંબું, ચપટું, ખંજરના આકારનું આવેલું હોય છે અને તેનો નીચલો ભાગ કુમળા હાડકાનો બનેલો હોયછે.

૩. પાંસળીઓ:—દરેક બાજુ બાર બાર મળી એકંદર ચોવીસ પાંસળીઓ હોયછે. તેમાંની ઉપલી સાત

આગલી બાજુએ સીપીના હાડકાને અને પાછલી બાજુએ કરોડને વળગેલી હોય છે. સારપછીની ત્રણ ત્રણ દરેક પોતાની ઉપરની પાંસળીના કુમળા છેડા સાથે વળગેલી હોય છે એટલે એ ત્રણે ઠેક સીપીના હાડકા સુધી પહોંચતાં પહેલાં એક બીજાને વળગેલી હોય છે. સૌથી નીચેની બંને (અગીઆરમી અને બારમી) સીપીના હાડકાને બિલકુલ વળગેલી હોતી નથી. નીચલી પાંચપાંચ (૮ મીથી ૧૨ મી સુધી) ખોટી પાંસળી કહેવાય છે અને તેમાંની છેલ્લી બેને છૂટા છેડાવાળી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

૪. વાસ્તવદેશ:—આનો આકાર એક કુંડીના જેવો હોય છે અને એ પેટની અંદર આવેલા ઘણા અગત્યના ભાગોને ટેકા આપવા તથા બચાવ કરવાને માટે બનાવેલો છે એનો બહારનો ભાગ થાપાના સાંધાની બનાવટમાં આવી જાય છે અને તેના ઉપર નીચલા અવયવ (પગ) ના સ્નાયુઓ વળગેલા હોય છે.

એમાં નીચલાં હાડકાંનો સમાવેશ થાય છે:—

(૩) બે થાપાનાં હાડકાં.

(ખ) પૂઠનું હાડકું.

(ગ) પૂછડીનું હાડકું.

(ક) થાપાનાં હાડકાં:—આ બે હાડકાં મોટાં જાડાં અને અનિયમિત આકારનાં હોય છે. તે આગલી ખાજીએ એક બીજા સાથે જોડાયેલાં છે પરંતુ પાછલી ખાજીએ તેમની વચ્ચે પૂઠનું અને પૂછડીનું હાડકું આવેલું હોય છે. થાપાના હાડકાનો અંદરનો ભાગ પહોળો અને મુંવાળો હોય છે અને તેથી પેટના નીચલા ભાગની દિવાલ તરિકે તે ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ હાડકાંઓની બહારની ખાજીએ અડકેલા ઉંડા પ્યાલી જેવો ખાડો હોય છે. તેમા જાંગના હાડકાનું માથું સમાઈ જઈ થાપાનો સાંધો બને છે.

(ખ) પૂઠનું હાડકું:—આ ખરેખર તો કરોડ-નોજ એક ભાગ છે અને તે પાંચ કડકાનું બનેલું હોય છે. આ કડકાઓ બચપણમાં છૂટા હોય છે પણ પુખ્ત વય થતાં એકમેક સાથે જોડાઈ જાય છે.

(ગ) પૂછડીનું હાડકું:—આ માણસ જાતની પૂછડીનો મૂળ ભાગ છે. એ પૂઠનું હાડકું લંબાઈને બનેલું

હોય છે અને તેમાં ચાર જૂદાજૂદા ટુકડા એક બીજા સાથે મળી ગયલા હોય પડના જેવો આકાર થાય છે.

ઉપલાં અવયવ (હાથ) નાં હાડકાં.

એ નીચે મુજબ હોય છે:—

૧. ખભાની ઢાલ.	૪. કળાઇનાં હાડકાં.
૨. હાંસડી.	૫. કાંડાનાં હાડકાં.
૩. જૂજનું હાડકું.	૬. પંજનાં હાડકાં.

૧. ખભાની ઢાલ:—આ એક મોટું ચપટું ત્રિકોણાકારનું હાડકું છે અને તે પીઠના ઉપલા ભાગે પાંસળીઓની ઉપર ગોઠવાયલું હોય છે. તેના ઉપર હાથને હલાવનારા ઘણાખરા સ્નાયુઓ વળગેલા હોય છે, ને ઉપલે ભાગે એક મજબૂત પહોળો ઢેકા નીકળી આવેલો હોય છે, તે હાંસડીના હાડકા સાથે જોડાય એક સાંધો બને છે.

પાંસળીઓ ઉપર તે સહેલાઈથી હાલી શકે એવું હોવાથી જવલેજ ભાંગી જાય છે.

૨. હાંસડી:—આ ઈંગ્રેજી અક્ષર Sના આકારનું એક ન્હાનું હાડકું છે. તે સીપીના હાડકા સાથે તથા

ખભાની ઢાલના હાડકા સાથે જોડાઈ બે સાંધા બને છે. શરીરમાં આવેલાં બીજાં બધાં હાડકાંઓ કરતાં એ ઘણી વધારેવાર ભાંગી જાય છે. ઘોડાપરથી પડતાં એ વારંવાર ભાંગી જાય છે માટે એના અસ્થિભંગને “ ઘોડેસ્વારનો અસ્થિભંગ ” કહે છે.

૩. ભૂજનું હાડકું:—આ એક લાંબુ હાડકું છે અને તેને ઉપલે છેડે ગોળ માથું હોય છે. તે ખભાની ઢાલના એક છાછરા પહોળા ખાડા સાથે મળી ખભાનો સાંધો બને છે. એનો નીચલો છેડો વચ્ચે ભાગે વેલણના આકારનો હોય છે અને તે કળા-છતાં હાડકાં સાથે જોડાવાથી કોણીનો સાંધો બને છે.

૪. કળાછતા હાડકાં:—કળાછતાં બે હાડકાં છે. બહારનું હાડકું કોનીની અંગુઠા તરફની બાજુથી કાંડાની અંગુઠા તરફની બાજુ સુધી લંબાયલું છે અને અંદરનું, કોનીની નહાની આંગળી તરફની બાજુથી કાંડાની તેજ તરફની બાજુ સુધી લંબાયલું છે. એ બે હાડકાંની વચ્ચે થોડીક જગ્યા રહે છે, અને બહારનું હાડકું અંદરનાની આસપાસ ફરી શકે છે.

જો હથેળી ચત્તી અગર ઉંધી હોયછે તો આ બન્ને હાડકાં એક બીજાની લગોલગ રહે છે, પણ જ્યારે અંગુઠો માથા તરફ હોય એવી હાલતમાં હથેળી હોયછે ત્યારે બેઉ હાડકાં એકમેકથી દૂર જાયછે. આ હાડકાંના અસ્થિભંગની સારવાર કરવામાં ઉપલી બાબત ઘણી અગત્યની છે; કારણ કે જો ભાંગેલાં હાડકાં એક બીજાને અડીને રહે એમ આપણે હાથને બાંધીએ તો તેઓ એક બીજા સાથે જોડાઈ જશે અગર તેઓ વચ્ચે ખોટું જોડાણ થશે.

૫. કાંડાના હાડકાં:—કાંડામાં આઠ હાડકાં એવી સરસ રીતે ગોઠવાયલાં છે કે તેથી તેમાં નાન્ટુક હિલચાલ પેદા થાયછે.

૬. પંજના હાડકાં:—આ બે હારમાં ગોઠવાયલાં હોય છે:—(ક) પાંચ લાંબાં હાડકાંની એક હારથી હથેળીનો ભાગ બનેછે, અને (ખ) દરેક આંગળાંમાં ત્રણ અને અંગુઠામાં બે મળી બીજી હાર થાયછે.

નીચલા અવયવ (પગ) નાં હાડકાં.

એ નીચે મુજબ હોયછે:—

૧. જાંગનું હાડકું.

૩. નળાનાં હાડકાં.

૨. ઢાંકણી.

૪. પાટલીનાં હાડકાં.

૧. જાંગનું હાડકું:—આ એક લાંબું ગોળ હાડકું છે અને તે વારેઘડી ભાંગી જવાનો સંભવ રહે છે. તેનું માથું ઉપલે ભાગે થાપાના હાડકામાં ભરાઈ થાપાનો સાંધો બને છે અને તે બધી બાજુએ ફરી શકે એવો હોય છે. તેનો નીચડો છેડો નળાના હાડકા સાથે મળી ઘુંટણનો સાંધો બને છે. આ હાડકું આખા શરીરમાં સૌથી લાંબું છે.

૨. ઢાંકણી:—આ એક જાડું ત્રિકોણાકારનું હાડકું છે અને તે ઘુંટણની આગલી બાજુએ જાંગના હાડકાના નીચડા છેડા ઉપર આવેલું છે તેથી ઘુંટણના સાંધાનું આગલી બાજુએ રક્ષણ થાય છે અને જાંગના આગલી બાજુના સ્નાયુઓને કામ કરવામાં જોર મળે છે.

૩. નળાનાં હાડકાં:—નળામાં પણ બે હાડકાં હોય છે:—(ક) બહારનું હાડકું, (ખ) અંદરનું હાડકું.

(ક) બહારનું હાડકું:—નળામાં આવેલાં બે

હાડકામાં આ નાનું છે અને એની લંબાઈ જોતાં આખા શરીરમાં એ સર્વથી નાજુક હાડકું છે. એના ઉપલા અને નીચલા છેડા અંદરના હાડકાની બહારની બાજુએ વળગેલા રહી તે હાડકાને ઘણી મજબૂતી આપે છે.

(ખ) અંદરનું હાડકું:—આ પગના નળાની આગલી તથા અંદરની બાજુએ આવેલું હોય છે. આખા શરીરમાં લંબાઈમાં ફક્ત જાંગના હાડકાથીજ આ હાડકું ઉતરતું છે (બીજે નંબરે આવે છે). તેનો ઉપલો છેડો પહોળો હોઈ તેના ઉપર જાંગના હાડકાનો નીચલો ભાગ ટેકાયેલો છે, અને તે બે તથા ઢાંકણીનું હાડકું મળી ધુટણનો સાંધો બને છે. એ હાડકાની અંદરની બાજુએ ફક્ત એના ઉપર ચામડીજ આવેલી છે (તદ્દન ઉપરછલું છે.)

એની અંદરની બાજુએ નીચલે ભાગે એક જાડો ઢેકો આવેલો હોય છે. તે ધુટીને અંદરની બાજુથી ઢેકો આપવાનું કામ કરે છે.

૪. પાટલીનાં હાડકાં:—પાટલીની બનાવટ

પંખના જેવીજ છે. એનાં હાડકાં પણ ત્રણ હારમાં ગોઠવાયેલાં છે:—(ક) એડીનાં હાડકાંની હાર, (ખ) પગના તળિયાનાં હાડકાંની હાર અને (ગ) આંગળાનાં હાડકાંની હાર.

(ક) એડીનો ભાગ જૂદાંજૂદાં સાત હાડકાંનો બનેલો છે.

(ખ) પગની પાટલી તથા પાનીના ઊંચા ભાગમાં પાંચ લાંબાં હાડકાં આવેલાં છે, અને

(ગ) અંગુઠામાં બે અને દરેક આંગળીમાં ત્રણ ત્રણ હાડકાં આવેલાં છે.

સાંધા અને સંધીબંધન:—બે અથવા વધારે હાડકાં મળે તે ભાગને સાંધો કહે છે. હાડકાંના ઢેકા જ્યાં એકબીજાને અડે છે તે ભાગો ઉપર સુંવાળી, નરમ (કુળાં) હાડકાંની ગાદી હોય છે અને તે છેડાઓની આસપાસ મજબુત ચિવ્વટ પટાઓ આવેલા હોય છે તેથી ફક્ત અમુક દિશામાં જ હિલચાલ થઈ હાડકાંના છેડા પોતાની જગ્યાએથી ખસી જઈ શકતા નથી. આ પટાઓને સંધીબંધન કહે છે. હાડકાંના

છેડાઓ એકબીજા ઉપરથી સહેલાઈથી સરકી શકે તે માટે સાંધાની અંદર એક ઘડાની સફેદી જેવું તેલ રહે છે, તેને સાંધાનું તેલ કહે છે.

સાંધાની બે મુખ્ય જાત હોય છે:—(ક) દડા-ખાડાવાળો સાંધો, (ખ) મીઝગરા જેવો સાંધો.

(ક) દડાખાડાવાળા સાંધામાં એક હાડકું આગળપાછળ ઉપરનીચે તથા અંદર અને બહાર એમ બધી દિશામાં ફરી શકે છે. દાખલા તરિકે થાપા તથા ખલાના સાંધા. (આકૃતિ ૨).

(ખ) મીઝગરા જેવા સાંધામાં ફક્ત ઉપર અને નીચે, કિંવા આગળ અને પાછળ એમ બે દિશામાં જ હીલચાલ થઈ શકે છે. દાખલા તરિકે કાણી અને ઘુંટણના સાંધા. (આકૃતિ ૩).

સ્નાયુઓ:—આપણા શરીર ઉપર જે માંસ હોય છે તેજ સ્નાયુઓ કહેવાય છે. ગાયની અગર બકરાની લતાંગડી ચરખી વિનાની હોય તેમાં બધા સ્નાયુઓજ હોય છે. (આકૃતિ ૪).

શરીરમાં પેદા થતી જૂદીજૂદી હિલચાલ સ્નાયુ-

ઓથીજ થાય છે. એની બે જાત છે. (ક) આપણી

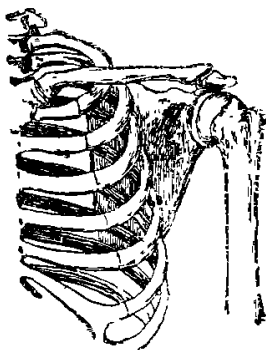
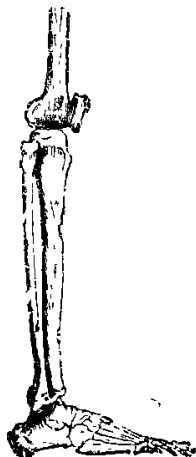

FIG.

આકૃતિ ૨ જી.

મરજીને તાબે રહી કામ કરનારા, અને (ખ) આપણી મરજીનો કાબુ ન હોય એવા.

આકૃતિ ૩ જી.

(ક) મરજીને તાબે રહી કામ કરનારા:—આ

સ્નાયુઓમાં આપણી મરજી

સ્નાયુબંધન

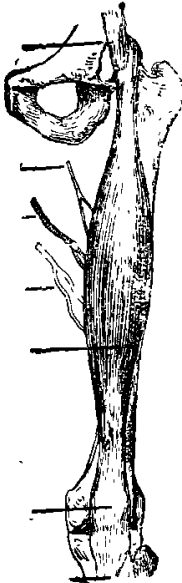
જ્ઞાનતંતુ

ધોરીનસ

કાળીશિરા

સ્નાયુ

ઢાંકણી
ઢાંકણીને
પટ્ટા

પ્રમાણે હિલચાલ કરી શકાય છે. તેઓ બે છેડેથી વચમાં સાંધા હોય એવાંબે હાડકાંને વળગેલા હોય છે તેથી જ્યારે તેઓ સંકોચાય છે, ત્યારે જે હાડકાંને તેઓ વળગેલા હોય છે તે બંનેને એક બીજા તરફ ખેંચે છે. દાખલા તરીકે હાથના ઢાંડનો સ્નાયુ એક છેડેથી ખભાની ઢાલને અને બીજે છેડેથી કળાઇના હાડકાંને વળગેલો હોવાથી જ્યારે તે સંકોચાય છે ત્યારે

આકૃતિ ૪ થી.

હાથને કાણીમાંથી વાળી કળાઇને ઉંચે ખેંચે છે.

સ્નાયુઓનો હાડકાને વળગે છે તે ભાગ ચિવ્વટ સફેદ દોરડા જેવો હોય છે અને તેને સ્નાયુબંધન કહે છે (આકૃતિ ૪).

(ખ) મરજીનો કાબુ ન હોય એવા:—આ જાતના સ્નાયુઓ, ધોરીનસો, હોજરી, આંતરડાં, અને બીજા અંદરના ભાગોની અંદર મુખ્ય કરી આવેલા હોય છે. તેઓ આપણી મરજીને તાબે રહી કામ કરતા નથી અને તેમની બનાવટ કિપલા સ્નાયુઓ કરતાં જૂદાજ પ્રકારની હોય છે. તેમના કિપર ફક્ત સંબંધીક તંતુઓનો કાબુ હોય છે. (જુઓ પ્રકરણ ૧૧ મું). આ જાતના સ્નાયુઓ આંતરડામાં આવેલા હોવાથી તેઓ કામ કરે તેના લીધે ખોરાક જેમજેમ પચતો જાય તેમતેમ તે આગળ ખસતો જાય છે. હૃદય પણ આપણી મરજીનો કાબુ ન હોય એવા એક ખાસ જાતના સ્નાયુ-ઓનું બનેલું છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ત્રિકોણાકારનો પાટો.

આ પાટો તુર્તાતુર્ત ધલાજ કરવામાં ખાસ અનુકૂળ થઈ પડે છે; તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે:—

(૧) તે લગાવવામાં ઝાઝો અભ્યાસ જોઈતો નથી.

(૨) પીંડારોકા પાટો બરાબર ન લગાવ્યો હોય તો અવયવમાં લોહી ફરતું બંધ થઈ તે મરી જવાનો ભય રહે છે. તેવું કાંઈ આમાં બનવાનો સંભવ નથી.

(૩) એકાદ રમાલ અગર ૩૬ કે ૩૮ ઇંચ સમયોરસ કપડું લઈ તેના સામસામેના ખુણા એક બીજા ઉપર મૂકી કલમતરાસ કાપી કાઢવાથી આવા કામચલાઉ બે પાટા તુર્ત બનાવી શકાય છે.

ત્રિકોણાકારના પાટાને ત્રણ કોર હોય છે. તેમાંની સૌથી લાંબી ને “ નીચલી કોર ” અને બાકીની બેને બાજુની કોરો કહીશું. તેના ત્રણ ખુણાઓમાંથી સૌથી ઉપલા (નીચલી કોરની સામેના) ખુણાને ટોચ કહીશું.

અને બાકીના બે ખુણાઓને છેડા કહીશું. (આકૃતિ ૫).

પાટા બાંધવાની ત્રણ રીતો:—ત્રિકોણાકારનો પાટો ત્રણ રીતે બાંધી શકાય છે:—(૧) વાળ્યા વિનાનો આખો પાટો પાથરીને; (૨) પહોળો પાટો બનાવીને; (૩) સાંકડો પાટો બનાવીને. પહેલી રીતમાં આખો પાટો ખુલ્લો કરી બિછાવી લગાવવો. (આકૃતિ ૫).

ટોંચ.

નીચલી કાર.

આકૃતિ ૫ મી.

પહોળો પાટો બનાવવા માટે પાટાને સરખો પાથરી દૃષ્ટ તેની ટોંચને નીચે લાવી નીચલી કાર ઉપર મૂકી (આકૃતિ ૬) પાટાને લંબાઇમાંથી બેવડ-

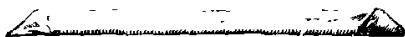

આકૃતિ ૬ ટી.

વાળી દેવો. (આકૃતિ ૭). સાંકડો પાટો બનાવવા
સાથે પ્રથમ પહોળો પાટો બનાવી તેને ફરી એવડ

આકૃતિ ૭ મી

આકૃતિ ૮ મી.

કરી દેવો. (આકૃતિ ૮). એ સિવાય કેટલીકવાર

આકૃતિ ૯ મી.

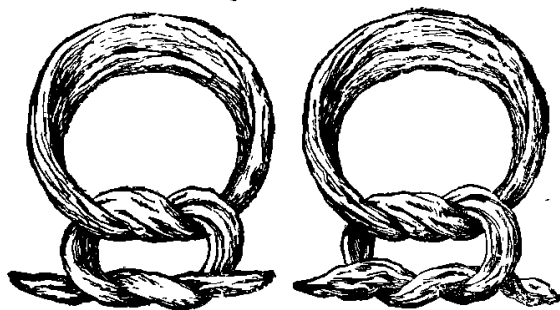
મધ્યમ કંદનો પાટો લગાવવામાં આવે છે. તેને માટે પાટાને ખુલ્લો કરી બિછાવી ટોચ નીચલી કાર ઉપર લાવી મૂકી પછી ત્રેવડ વાળવામાં આવે છે. (આકૃતિ ૯). આ પાટો પહેળા પાટા કરતાં જરાક સાંકડો અને સાંકડા કરતાં કંઈક પહેળો હોય છે.

પાટો ઉંચો મૂકવો (મૂકી છાંડવો) હોય ત્યારે તેને સંભાળથી ઘડી કરી પછી મૂકી દેવો. ઘડી વાળવાની સૌથી સારી રીત નીચે મુજબ છે:—પ્રથમ એક સાંકડો પાટો બનાવી તેના બેઉ છેડાઓ વાળી લાવી પાટાની અધવચમાં મૂકવા. ત્યારપછી ફરી એકવાર તેમજ કરવું અને છેવટે જે વાળેલો ભાગ રહે તેને બેવડ કરી દેવો. આથી ગળવામાં મૂકી શકાય એવી એક ન્હાની બીંદડી થશે.

પાટાને બાંધતી વખતે તેના છેડાને હમેશા મજબૂત ગાંઠ મારવી. (આ. ૧૦). સરકારી જાય એવી મારવી નહીં. (આકૃતિ ૧૧).

મજબૂત ગાંઠ બાંધવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે:— પ્રથમ બેઉ છેડા બેઉ હાથમાં લઈ જમણા હાથ

આગળ અને ડાબો પાછળ રાખી બેઉ છેડા ડાબા
હાથમાં પકડી જમણી તરફનો છેડો અંદર વાળી

આકૃતિ ૧૦ મી.

આકૃતિ ૧૧ મી.

દૃઢ એક ગાંઠ મારવી. પછી ફરી બેઉ છેડાઓ જૂદા
જૂદા હાથમાં પકડી ડાબો હાથ આગળ અને જમણો
પાછળ રાખી બેઉને જમણા હાથમાં પકડી ડાબા
હાથનો છેડો અંદર વાળી દૃઢ બીજી ગાંઠ મારવી.

બોપરીના પાટો.

(૧) નીચલી ફારની આશરે અઢી ઇંચ જેટલી

ચુડ વાળો; (૨) પછી પાટાને માથા ઉપર એવી રીતે મૂકા કે ચુડવાળો ભાગ કપાળ ઉપર આવે અને ટાંચ પાછલા ભાગ તરફ જુલતી રહે; (૩) બેઉ છેડાઓને કાનની ઉપર થઈ માથાને પાછલે ભાગે લઈ જાયો; તેમને એકબીજા ઉપરથી આમનસામન પસાર

કરો; અને (૫) પાછા આગળ લાવી કપાળ ઉપર વચમાં ગાંઠ મારી દો.

ટાંચને પછી જોરથી નીચે ખેંચી ઉપર વાળી દઈ (આકૃતિ ૧૨) ટાંચણી મારી દો.

નીચલા જડખાનો પાટો.

સાંકડો પાટો બનાવીને

તેનો એક છેડો એક કાનની નીચે રાખી પાટાને હડપચી ઉપરથી થઈ માથાને ઉપલે ભાગે રહી ફેરવી લાવી બીજો છેડો

આકૃતિ ૧૨ મી.

પહેલા છેડા સાથે જડાના નીચલા ખુણા પાસે આમન સામન કરી લાંબો છેડો હડપતી ઉપર અને ટૂંકો છેડો માથાને પાછલે ભાગે લઈ જઈ બીજા બાજુએ ગાંઠ મારી દો. (આ. ૨૭).

ખભાનો પાટો.

(૧) પ્રથમ એક સાંકડી ઝોળી લગાવો; (૨) પછી એક બીજો પાટો લઈ ખુલ્લો કરી ખભા ઉપર એવી રીતે પાથરો કે તેની નીચલી કોરનો વચ્ચે ભાગ ભૂજને વચ્ચે ભાગે આડો આવે અને ટાંચ ઉપલી તરફ (ગરદન તરફ) રહે; (૩) પછી નીચલી કોરની ચુડવાળી બેડ છેડા ભૂજની આસપાસ આમનસામન ફેરવી લાવી ગાંઠ મારી દો; (૪) ટાંચને ઝોળી નીચેથી સેરવી લઈ પાછી આગળ લાવી વાળી દો; અને (૫) ખભા ઉપર ટાંચણી મારી મજબુત કરી લો. (આકૃતિ ૧૩).

કોણીનો પાટો.

(૧) એક ત્રિકોણાકારનો પાટો ખુલ્લો કરી

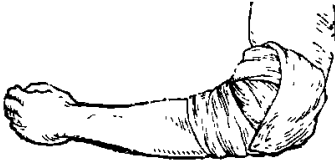
તેનો વચ્ચે ભાગ વાળેલી ડાણી ઉપર એવી રીતે
મૂકા કે ટોંગ ઉપલી તરફ રહે. (૨) નીચલી કાર

આકૃતિ ૧૩ મી.

અંદર વાળી દો, (૩) એક છેડા કળાઈની આસપાસ
લાવો; (૪) આગલી બાજુએ આમનસામન કરો;
(૫) પછી ડાણીની ઉપલી તરફ લઈ ભૂજની આસપાસ

ફેરવી લઈ પાછળ ફરી આમનસામન કરો. અને આગલી આજુ લાવી ગાંઠ મારી દો; (૬) છેવટે

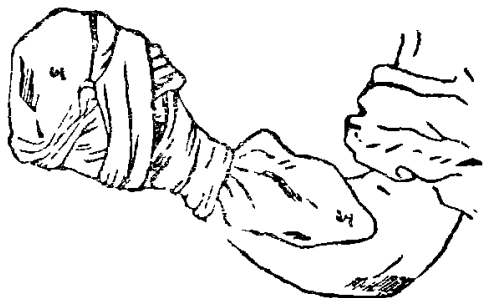
આકૃતિ ૧૪ મી.

ટોંચને ઉપર ખેંચી પાટાને મજબુત કરી ટોંચને નીચે વાળી લાવી ટાંચણી મારી દો; અને (૭) હાથને મોટી ઝોળીમાં મૂકો. (આકૃતિ ૧૪ મી).

પોંચાનો પાટો.

(૧) પાટાને સરખો બિછાવી તેના વચલા ભાગ ઉપર હથેળી એવી રીતે ઉંધી મૂકો કે આંગળાં ટોંચ તરફ રહે; (૨) ટોંચને વાળી ઉંધી હથેળી ઉપરથી રહી કાંડાપર લઈ જઈ મૂકો; (૩) એક છેડાને કાંડાની આસપાસ ફેરવી લાવી વાળેલી ટોંચ ઉપર આમન-સામન કરો; (૪) ટોંચને પાછી આંગળાં તરફ વાળી

દઈ છેડાઓને તે ઉપર ફરી એકવાર ફેરવી લ્યો; (૫)

પોંચાનો પાટો-મૂઠી વાળીને.

આકૃતિ ૧૫ મી.

છેવટે બેઉ છેડાને કાંડાની આગલી ખાંભુએ ગાંઠ મારી દો. (આકૃતિ ૧૫-૧૬).

થાપાનો પાટો.

(૧) એક સાંકડો પાટો કમ્મરની આસપાસ લગાવી પડખે ગાંઠ વાળી દો; (૨) બીજો પાટો લઈ તેને ખુલ્લો કરી તેની ટોચ ઉપર રહે અને ચુડવાબેલી

નીચલી કાર થાપાને વચ્ચે લાગે આવે એમ રાખી

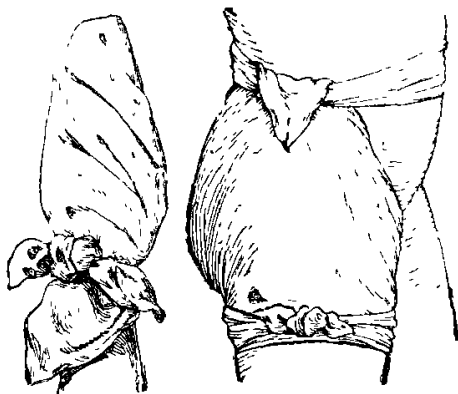

FIG.

આકૃતિ ૧૬ મી.

આકૃતિ ૧૭ મી.

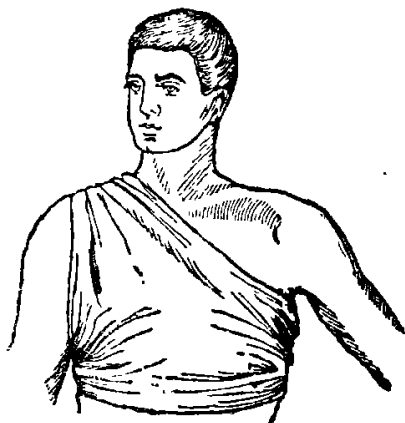
પોંચાતો પાટો-મૂઠી ઉઘાડીને.

પાટાનો વચ્ચે લાગ થાપા ઉપર મૂકો; (૩) જેઉ છેડાએ જાંગની આસપાસ ફેરવી લાવો ને બહારની બાજુએ ગાંઠ મારી દો; (૪) પછી ટોચને કમરની આસપાસના પાટા નીચે રહી ઉપલી તરફ લઈ

જાઓ; (૫) પાછી તેને ગાંઠ ઢંકાઈ જાય તેમ નીચે
વાળી દૃઢ ટાંચણી લગાવી દો. (આકૃતિ ૧૭).

છાતીનો પાટો.

(૧) છાતી ઉપર પટ્ટી મારી હોય તેના ઉપર
પાટાનો વચ્ચેનો ભાગ એવી રીતે મૂકા કે ટાંચ ખભા

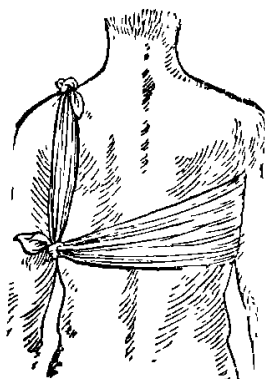
આકૃતિ ૧૮ મી.

ઉપર આવે; (૨) ખેઉ છેડાઓ એક બાબુથી રહી

પીઠ તરફ પાછળ લઇ જાઓ અને એવી રીતે ગાંઠ મારો કે એક છેડો થોડોક વધે; (૩) એ વધેલા છે-

ડાને ખભા ઉપર આવેલી ટોચ સાથે ગાંઠ મારી દો.

(આકૃતિ ૧૮-૧૯)

આકૃતિ ૧૯ મી.

પીઠનો પાટો.

તે ઉપલીજ રીતે બંધાય છે. માત્ર ફેર એટલોજ છે કે શરૂઆતમાં પાટાના વચલા ભાગને પીઠ ઉપર મૂકવો પડે છે.

પાટલીના પાટો.

(૧) પાટાને ખુલ્લો જમીન ઉપર એવી રીતે ખિચાવો કે ટોચ દર્દીથી દૂર રહે; (૨) પછી દર્દીનો

પગ પાટા ઉપર એવી રીતે મૂકા કે એડી નીચલી કારથી આશરે ચાર ઈંચ આગલી બાજુએ રહે અને આંગળાં ટોંચ તરફ આવે. સારખાદ ટોંચને પગની પાની ઉપર વાળી દો; (૩) બેઉ છેડા હાથમાં પકડી

પગની પાની ઉપર
આમનસામન લઇ
જાઓ; (૪) પછી
તેમને ઘુંટીની પા-
છળ લઇ જઇ પાછા
આમનસામન કરી
ઘુંટીની આગલી
તરફ લાવી ગાંઠ
મારી દો; (૫)

ટોંચને પાછી અંગુઠા તરફ વાળી ઘુંટીની આગલી બાજુએ ટાંચણી મારી દો. (આકૃતિ ૨૦).

હાથની ઝાળીઓ.

(૧) મોટી ઝાળી.

(૧) દહીંની આગલી બાજુએ ઉભા રહો; (૨)

ટોંચને એક હાથમાં અને એક છેડે બીજા હાથમાં પકડે; (૩) પાટાને દદીની છાતી ઉપર એવી રીતે મૂકે કે પેલો છેડો તનદુરસ્ત બાજુના ખભા ઉપર આવે અને ટોંચ દદીના એક પડખા તથા જખમાયલી બાજુની કાણી એ બેની વચ્ચે આવે; (૪) પછી તનદુરસ્ત બાજુ ઉપર મૂકેલા છેડાને ગરદનની પાછળ થઈ જખમાયલી બાજુના ખભા ઉપર આગલી તરફ જરા લટકતો મૂકે; (૫) કાણી વાળી દધ જખમાયલી બાજુની કળાઈ તથા હાથનો પંજો પાટાની આગલી બાજુએ એવી રીતે મૂકે કે આંગળાં કાણી કરતાં જરાક ઉચાં આવે; (૬) પછી નીચલો છેડો ઉંચકી લાવી ઉપલા છેડા સાથે ગાંઠ મારી દો; (૭) છેવટે ટોંચને કાણીની આગલી બાજુ તરફ વાળી લાવી ટાંચણી મારો. (આકૃતિ ૨૧).

(૨) ન્હાની ઝાળી.

(૧) એક ત્રિકોણાકારનો પાટો લઈ તેનો પહોળો પાટો બનાવો; (૨) એક છેડો તનદુરસ્ત બાજુના ખભા ઉપર થઈ ગરદન ઉપર રહી જખમાયલી બાજુના

ખભા ઉપર જરાક લટકતો રહે અને ખીજે આગલી તરફ નીચે પડેલો રહે એમ રાખો; (૩) હાથને કાણીમાંથી વાળી પાટા ઉપર મૂકી નીચેલો છેડો ઉંચકી લાવી ઉપલા છેડા સાથે ખભાના ખાડા

FIG.

આકૃતિ ૨૧ મી.

FIG.

આકૃતિ ૨૨ મી.

આગળ એવી રીતે ગાંઠ મારો કે કાંડા અને હાથના પોંચાને ટેકા મળે. (આકૃતિ ૨૨).

પ્રકરણ ૪ થું.

—:૦:—

અસ્થિભંગ અને તેના સામાન્ય ઉપચારો.

હાડકાં કઠણુ પરંતુ ખરડ હોય છે અને તેથી માર વાગવાથી અથવા પડી જવાથી ભાંગી જાય છે.

અસ્થિભંગ એટલે હાડકાનું ભાંગવું.

અસ્થિભંગના મુખ્ય બે પ્રકાર છે:—સાદો અને બહારના જખમવાળો. જ્યારે ચામડીને કંઈ ઇજા થયા વિના હાડકું ભાંગે છે ત્યારે સાદો પ્રકાર કહેવાય છે; અને જે મારથી હાડકું ભાંગે તેજ મારથી જે ચામડીમાં જખમ પડે અથવા ભાંગેલા હાડકાનો ટુકડો ચામડીમાંથી બહાર નીકળી આવે તો બહારના જખમવાળો પ્રકાર કહેવાય છે. (આકૃતિ ૨૩).

ઉપલા બે મુખ્ય પ્રકારો સિવાય બીજા પણ પ્રકારો છે તે નીચે મુજબ:—

(૧) ચૂરેચૂરાવાળો પ્રકાર:—આમાં હાડકું

આકૃતિ ૨૩ મી.

કચડાઈ જઈ તેના ઘણા ન્હાના
ટૂકડા થઈ જાય છે. (આકૃતિ ૨૪).

(૨) અંદરના જખમવાળો
પ્રકાર:—આમાં ભાંગેલા હાડ-
કાનો છેડો કંઈ ધોરીનસ, કાળી-
શિરા કે જાનતંતુમાં પેસી જઈ
તેને નુકશાન કરે છે.

ભાંગેલા હાડકાને ટેકા આપ-

આકૃતિ ૨૪ મી.

વામાં ગફલતી વાપરવાથી અથવા આવડ વગર તેમાં
હિલચાલ કરવાની કોશિશથી આ પ્રકાર બનવાનો
સંભવ રહે છે.

(૩) કાચો પ્રકાર:—આ બાળકોમાં જોવામાં આવે છે. તેમના હાડકાં ઘરડ હોતાં નથી તેથી જેટલી ધન્યથી મોટાં માણસનાં હાડકાં લાંબી જાય તેટલીજ ધન્યથી બાળકોનાં ફક્ત અડધાં લાંબી અડધાં વળી જાય છે. (આકૃતિ ૨૫).

આકૃતિ ૨૫ મી.

(૪) સજ્જડ પ્રકાર:—આમાં લાંબા હાડકાનો એક છેડો બીજામાં ધુસી જઈ મજબૂત ખુંચી બેસે છે. (આકૃતિ ૨૬).

આકૃતિ ૨૬ મી.

અસ્થિભંગનાં કારણો:—(૧) સીધો માર:—જ્યાં મારનું જોર આવે ત્યાંથીજ હાડકું ભાંગે ત્યારે (દાખલા તરિકે કાષ્ટ અવયવ ઉપરથી ગાડીનું પૈડું ફરી જાય ત્યારે) સીધો માર વાગ્યો કહેવાય છે.

(૨) આડકતરો માર:—જે ઠેકાણે માર વાગ્યો હોય ત્યાંનું હાડકું ન ભાંગતાં થોડેક દૂરનું હાડકું ભાંગે છે ત્યારે આડકતરો માર વાગ્યો કહેવાય છે. આમાં મારનો જોર એક હાડકામાંથી બીજામાં પસાર થાય છે અને ત્યાં અસર કરે છે. દાખલા તરિકે ઠોકર લાગી પહોળા હાથ કરી પડી જતાં હાંસડીનું ભાંગવું અથવા ઉંચેથી ઉભા પગ ઉપર પડતાં ખોપરીનું ટુટવું.

(૩) સ્નાયુઓનો જોસભેર સંકોચ:—કાષ્ટ સ્નાયુ એકદમ જોરથી સંકોચાય ત્યારે હાડકું બહુકરી વચમાંથી આડું ટુટી જાય છે, જેમકે કૂદતાં હાંકણીનું ટુટી જવું.

અસ્થિભંગની નિશાનીઓ અને લક્ષણો.

૧. દુખાવો:—જ્યાં હાડકું ભાંગ્યું હોય ત્યાં આગળ હંમેશાં પોતાને દર્દ થવાનું દર્દી કહે છે.

૨. અવયવની કુદરતી હિલચાલનું ગુમ થવું:—અવયવની હમેશની હિલચાલ થઈ શકતી નથી,

દાખલા તરિકે પગનું હાડકું તુટે તો માણસ તે પગે ઉભો રહી શકતો નથી અને બૂજનું હાડકું ભાંગે તો હાથ માથાને પાછલે ભાગે લગાડી શકતો નથી.

૩. આકારમાં ફેરફાર:—અવયવ વળી જાય છે અગર વાંકાચૂકો કે ટુંકો થઇ જાય છે, અને તેથી સાજા અવયવ સાથે સરખાવતાં બેડોળ માણસ પડે છે.

૪. સોજો:—ઘણે ભાગે આ નિશાની દેખાય છેજ અને તે થવાનું કારણ સ્નાયુઓનો સંકોચ તથા અંદરના ભાગમાં લોહીનો સ્ત્રાવ હોય છે.

૫. દદી ઘણાખરો હાડકામાં એકાએક કડાકો થવાની અથવા હાડકું નમી જવાની ફરિયાદ કરે છે. ભાંગેલા હાડકા ઉપર આંગળી ફેરવી જોતાં તેમાં કંઈ ખાંપણ હાથને લાગે છે અથવા જો હાડકું હાંસડીની માફક ઉપરછલું હોય છે તો ખાંપણ હાથને લાગે છે એટલુંજ નહીં પણ નજરે જોઇ પણ શકાય છે.

૬. કુદરતી નિયમ વિરુદ્ધ હિલચાલ:—ભાંગેલા અવયવને હાથમાં પકડી હલાવી જોતાં તેમાં

જે ઠેકાણે હાડકું આપું હોય ત્યારે હિલચાલ ન જણાય તેવે ઠેકાણે નવીજ હિલચાલ પેદા થયલી જણાય છે. (અહીં આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ભાંગેલા હાડકાને જરૂર વિના કદી પણ હલાવવું નહીં.)

૭. કટકટ અવાજ:—ભાંગેલા હાડકાના ટુકડાઓને પકડી હલાવતાં તેઓ એકબીજા સાથે ધસાવાથી અંદર કટકટ અવાજ થતો આપણા હાથને લાગે છે. તુર્તાતુર્ત ધલાજ કરવાનું કામ શીખનારાઓએ આ નિશાની છે કે નહીં તે તપાસવા કદી તજવીજ કરવી નહીં, કારણ કે તેથી તો વખતે દદીની ઇજા વધવાનો સંભવ રહે છે.

અસ્થિભંગમાં તુર્તાતુર્ત ધલાજ કરવાનાં સાધનો.

ડોક્ટરો આવે પ્રસંગે સાફ તૈયાર કરેલાં ખપાટીયાં વાપરે છે.

આ ખપાટીયાં જૂદીજૂદી ચીજોમાંથી અવયવને બંધબેસતાં કરવામાં આવે છે અને એવી રીતે લગાડવામાં આવે છે કે, ઇજા થયેલા ભાગની નીચેનો તેમજ ઉપરનો સાંધો હાલી શકે નહીં.

કોઇ ઠેકાણે અકસ્માત થાય ત્યાં કંઈ સાફ તૈયાર કરી બનાવેલાં ખપાટીયાં મોજુદ હોતાં નથી માટે ઉપલી નેમ સાચવવા માટે નીચેની કોઇ ચીજોમાંથી કામચલાઉ ખપાટીયાં બનાવવાં પડે છે:—

લાકડી.

છત્રી.

લાકડાના ટુકડા.

ચાબકા.

ફરવા જતી વખતે હાથમાં

નેતર.

પકડવાની લાકડીઓ.

ખંદુક.

દેશી જોડા.

ગડી વાળેલાં.

દારૂની બાટલી ઉપર આવતાં

ન્યુસપેપર.

ધાસનાં ખોખાં.

ડોક્ટરો ખપાટીયાં બાંધે છે તે ઉપર પીંડારોકા પાટા બાંધે છે. તુર્તાતુર્ત ઇલાજ કરનારાઓએ તો નીચલી ચીજોમાંથી કામચલાઉ પાટા બનાવવા જોઈએ:—

પાથડી, રૂમાલ, પટા, દોરી, દોરકું, જનોઇ, કસ્તી વિગેરે જે હાથમાં આવે તે ચીજ.

અસ્થિભંગની સારવારના સામાન્ય નિયમો.

૧. ડોક્ટરને બોલાવવા કોઇને મોકલવો.

૨. જો લોહી વહેતું હોય તો પ્રથમ તે બંધ કરી પછી ખપાટીયાં બાંધવાનો વિચાર કરવો.
૩. હાડકું ભાંગ્યું છે કે નહીં તે વિષે શક હોય તોપણ તે ભાંગ્યું છે એમ માની ઉપચાર કરવો.
૪. હદીસો ઘટતા ઇલાજ કર્યા વિના તેને ત્યાંથી ખસેડવો નહીં.
૫. અવસરને ટેકો આપી કામચલાઉ ખપાટીયાં બાંધી દેવાં કે ઇંજિન વધતી અટકે.
૬. હદીસોના શરીરને લાગેલો ધક્કો ઓછો કરવા માટે તેને શેક કરવો.
૭. ખરડાની કરોડ, થાપાનાં હાડકાં અગર જાંગનું હાડકું ટુટ્યું છે એમ જણાય તો હદીસે સૂતેલોજ રાખવો.

પ્રકરણ ૫ મું.

જૂદાં જૂદાં હાડકાનાં અસ્થિભંગ.

ખોપરીનું ટૂટવું:—આમાં ભેજને ઇજા થતી હોવાથી ધણીવાર દર્દીને બેશુદ્ધિ આવે છે. ખોપરીનો ઉપલો ભાગ અગર નીચલો ભાગ ટુટી જઈ શકે છે. જો કાન, આંખ, નાક અથવા મોંમાંથી લોહી નીકળે અગર કાનમાંથી પાણી જેવી રસી નીકળે તો ખોપરીનો નીચલો ભાગ ટુટ્યો છે એમ સમજવું.

ઉપચાર:—દર્દીનું માથું જરાક ઊંચું રહે એવી રીતે રાખી તેને સુતેલોજ રાખવો. ડોક્ટર આવતા સુધી તેને તદ્દન શાંત રાખવો; ધક્કો લાગતો અટકાવવા માટે તેનું શરીર ગરમ રાખવાના દરેક ઉપાય કરવાં.

૨. નીચલા જડખાનું ટૂટવું:—આ ઇજા ધણી વાર જોવામાં આવે છે, અને તેમાં બધી સામાન્ય નિશાનીઓ નજરે પડે છે. શિવાય નીચલી વધારાની નિશાની પણ દેખાય છે.

(૧) દાંતની હારે કળાખંધ ન હોઇ વાંકીચુકી
હોય છે.

(૨) પારામાંથી લોહી વહે છે.

ઉપચાર:—

(૧) હડપચી નીચે હાથની હથેળી મૂકી નીચલા
જડખાને ઉપલા જડખા સાથે દાબેલું રાખો.

(૨) એક સાંકડો પાટો લઇ તેનો વચલો ભાગ

હડપચી ઉપર મૂકી

એક છેડો માથા ઉપર

ઉભો ફેરવી લાવી

ખીજા છેડા સાથે

કાનની આગલી ખા-

નૂએ તથા નીચે

આંટી મારી દઇ

લાંબો છેડો હડપચી

ઉપરથી ફેરવી લઇ

ટુંકો છેડો આગળ

લઇ જઇ ખંતેને

આકૃતિ ૨૭ મી.

ગાંઠો મારી દો. (આકૃતિ ૨૭).

૩. બરડાની કરોડનું ટૂટવું:—કરોડ કોઇ પણ ઠેકાણેથી ટુટી શકે છે.

એમાં મુખ્ય જોખમ જ્ઞાનરજ્જુને ધન થવાનું રહે છે, અને તેથી દર્દી મરી જાય છે, અને તેને લકવો થાય છે. જેમ અસ્થિભંગ કરોડને નીચલે ભાગે હોય તેમ જીંદગી જવાનું જોખમ ઓછું હોય છે.

ઉપચાર:—ડૉક્ટરની મદદ મળી શકે એમ હોય તો દર્દી પડ્યો હોય ત્યાંથી તેને ખસેડવાની બિલકુલ તજવીજ કરવી નહિ; પણ ડૉક્ટર નજ મળી શકે તો નીચે પ્રમાણે પુર્તાપુર્ત મલાજ લેવા.

એકાદ કામળ, ઘોડાની જુલ અથવા ન્હાની શેત્રંજ લઇ તેને એક છેડેથી દર્દીના માથા નીચે પસાર કરવી. પછી બે માણસોએ દર્દીને એકેક પડખે ઘુંટણીએ પડી ધીમેથી તેને ખેંચી દર્દીના ખભા નીચે લાવવી, અને ધીમે ધીમે ખેંચતા રહી તેના થાપા તથા નળાની નીચે રહી ઠેઠ એડી સુધી લાવવી. તેમ કરવામાં દર્દીનાં શરીરને જરાક પણ ઉંચકવું નહિ. આ પ્રમાણે કર્યા

પછી બે જાડી લાકડીઓ દર્દીને બે પડબે, કામળ કે શેત્રંજની કાર ઉપર ઉભી મૂકી વીંટતા જઈ છેક દર્દીના શરીરને અડીને રહે તેમ રાખવી. ત્યારબાદ દરેક પડબે બબ્બે જણે ઉભા રહી એક એક છેડેથી તથા વચમાંથી અને બીજાએ વચમાંથી તથા બીજે છેડેથી વીંટલી લાકડીને મજબૂત પકડી દર્દીને ઉંચકી આડે પગલે ચાલી તેને કાંઈ છાંયડાની જગ્યાએ લઈ જઈ મૂકવો, અને ડોક્ટર આવતા સુધી તેને તદ્દન શાંત રાખવો. જો જાડી લાકડી અગર વાંસ ન હોય તો ચાર જણે શેત્રંજ અગર કામળને ઉપર લખ્યા મુજબ બેંચીને પકડી દર્દીને ઉંચકી લઈ જવો.

શેત્રંજ અગર કામળ દર્દીના શરીર નીચે પસાર ન કરવી હોય તો તેને બદલે તેણે પહેરેલો કાટ ખુલ્લો કરી તેને બેઉ બાજુએ ઉભો વીંટી દેવો, અને પછી દરેક બાજુ અડેક માણસે રહી ઘડી વાળેલા કાટને ઝાલવો અને બીજા બે માણસોએ દર્દીના બેઉ થાપા તથા નળાની નીચે પોતાના હાથો પસાર કરી ચારેએ દર્દીને એકસરખો ઉંચકી ખાટલા ઉપર

અગર ડોળી ઉપર સૂવાડવો.

૪. પાંસળીનું ઢુટવું:—પાંસળીઓ બહુ કરી (ક) સીધા મારથી, અને કેટલીકવાર (ખ) આડકતરા મારથી—દર્દીની પીઠ પાછળ કંઈ કંઈથી દબાય નહીં એવી વસ્તુ હોય એવે પ્રસંગે તેની છાતીપર અતિશય દબાણ થવાથી—ભાંગી જાય છે. આવા પ્રસંગે પાંસળી પ્રથમ વળી જઈ પછી ભાંગે છે અને બહુકરી જમાં દબાણ થયું હોય ત્યાંથી કેટલેક છોટી ભાંગે છે. જો સીધા મારથી પાંસળી ભાંગે તો ભાંગેલા છેડા અંદરની તરફ ધુસી જાય છે, તેથી ફેફસાં, કલેજાં, તલ્લી કે છાતી તથા પેટની વચ્ચેના સ્નાયુના પડદાને ઇજા થાય છે. આડકતરા મારથી ભાંગેલી પાંસળીથી અંદરના અવયવોને ભાગ્યેજ નુકશાન થાય છે. પાંચમીથી આઠમી સુધીની પાંસળીઓ બહુકરી ભાંગી જાય છે.

ખાસ નિશાનીઓ તથા લક્ષણો:—

- (ક) ઉંડો દમ લેતાં અગર ઠાસતાં અતિશય દુખાવો.
 (ખ) દર્દ થતું હોય તે જગ્યાએ હાથ મૂકી દર્દીને ઉંડો દમ લેવા કહીએ તો તે વખતે કટકટ અવાજ

થતો લાગે છે.

ઉપચાર:—સાદો પ્રકાર હોય તો:—(૧) પાધડી

અથવા એવું જ કંઈ કપડું
લઈ તેના એ પહેળા આંટા
છાતીની આસપાસ મજ-
બૂત વીંટવા. પહેલા આં-
ટાનો વચલો ભાગ દુખતી
જગ્યાથી સહેજ ઉપર અને
ખીજનો વચલો ભાગ તે
જગ્યાથી સહેજ નીચે
આવવો જોઈએ. (૨) હા-
થને મોટી ઝોળીમાં મૂકવો.
(આકૃતિ ૨૮).

આકૃતિ ૨૮ મી.

અંદરના જખમવાળો પ્રકાર હોય તો:—(ક)
કપડાં ઢીલાં કરવાં; (ખ) દર્દીને ઇંજ થયેલી બાજુ
તરફ જરાક ઢળતો રાખી ચતો સૂવાડવો; (ગ) થોડુંક
બરફ ચુસવા આપવું અને છાતીપર દુખતી જગ્યાએ
થોડુંક બરફ લગાવવું; (ઘ) દર્દીને તદ્દન શાંત રાખવો;

(૨) કાંઠપણુ હુશિયારી લાવનારી વસ્તુ આપવી નહિ.

૫. સીંચીના હાડકાનું દુટવું:—આ ઇંજ બહુ જવલેજ જોવામાં આવે છે. ડોક્ટર આવી પહોંચતાં સુધીમાં ઘણામાં ઘણું એટલુંજ કરવું કે દર્દીના કપડાં ઢીલાં કરવાં અને તેને જેમ આરામ મળે તેમ સૂવાડવો.

૬. હાંસડીનું ભાંગવું:—

ખાસ નિશાનીઓ:—જખમાયલી બાજુનો હાથ જૂઠો પડી જાય છે, અને દર્દીનો ખભો ઝુકી પડે છે; તેથી સાજા હાથવડે જખમાયલી બાજુની કાણીને ટેકા આપતો જણાય છે.

ઉપચાર:—(૧) દર્દીનો કોટ કાઢી નાખો; (૨) એક ન્હાની વાળેલી મૂઠી જેવડી ગાદી બનાવી દર્દીની બગલમાં મૂકો; (૩) કાણીને વાળીને અવયવને છાતી સાથે બાંધી દો; (૪) “ સેન્ટ જૉનની ઝોળી ” નીચે મુજબ લગાવો:—

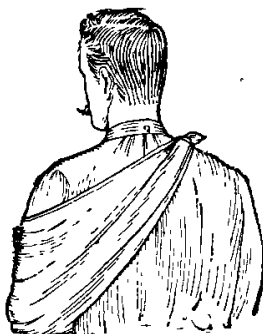
(ક) એક ત્રિકોણાકારનો પાટો ખુલ્લો કરી દર્દીની છાતી ઉપર અને ઇંજ પામેલા હાથ ઉપર એવી રીતે મૂકો કે તેનો એક છેડો સાજા

ખલા ઉપર રહે અને ટોચ ઇળ પામેલી બાજુની કાણીથી સહેજ નીચી રહે. (આકૃતિ ૨૯)

(ખ) પાટાનો નીચે પડતો છેડો ઉંચકી ઇળ પામેલા અવમવની પાછળ રહી કાપમાં થઈ પીઠ ઉપર લાવી સાળ ખલાને ઉપલે ભાગે ઢીલી ગાંઠ મારી દો. (આકૃતિ ૩૦).

આકૃતિ ૨૯ મી.

આકૃતિ ૩૦ મી.

(ગ) ટોચને કાણી ઉપરથી આગલી તરફ

વાળી લાવી ટાંચણી મારો. (આકૃતિ ૩૧).

(૬) એક પહેળો પાટો લઈ તે વડે જખમામલા ભૂજને કાણીથી સહેજ ઉપર છાતીસરસો મજબૂત બાંધી દો. (આકૃતિ ૩૧).

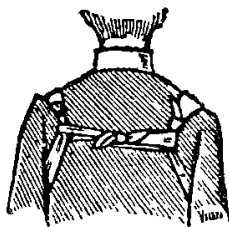

આકૃતિ ૩૧ મી.

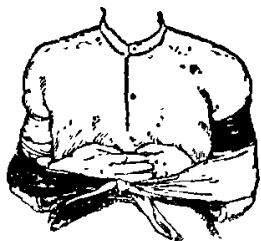
(૭) ઝોળીની ગાંઠ ફરી છોડી નાખી છોડાને જરાક ઉપર ખેંચી કાણીને બરોબર ટેકા મળે એવી રીતે ફરી ગાંઠ મારો.

બંને હાંસડીઓ ભાંગી જાય તો:-ચાર સાંકડા પાટા અગર પાંચડીની ચીપોની જરૂર પડે છે. અડધા પાટો અડધી બગલ નીચેથી પસાર કરી ખભાની આસપાસ એક કડાની માફક બાંધી દેવામાં આવે છે.

પછી એ બેઉ કડાંમાંથી પીઠની બાજુએ ત્રીજા પાટાનો અડ્ડો છેડો પસાર કરી બેઉ છેડાઓને મળખૂત બેંચી પીઠ ઉપર વચ્ચે ભાગે ગાંઠ મારવામાં આવે છે. (આકૃતિ ૩૨). બેઉ ખભા મળખૂત સકંજમાં આવ્યા કે પછી બેઉ હાથને ડાણીમાંથી વાળી દઇ

આકૃતિ ૩૨ મી.

આકૃતિ ૩૩ મી.

છાતી ઉપર આમનસામન લઈ જઈ ચોથો પાટો બંને ડાણીથી સહેજ ઉપર શરીરની આસપાસ વીંટી દઇ

આગલી બાજુએ છાતી ઉપર વચમાં ગાંઠ મારવામાં આવે છે. (આકૃતિ ૩૩).

૭. ખભાની ઢાલનું ઢુટવું:—આ બહુ જવલ્લેજ બને છે.

ઉપચાર:—એક પહોળો પાટો લઈ તેનો વચલો ભાગ જખમાયલા ખભાની બગલમાં મૂકી એક છેડા

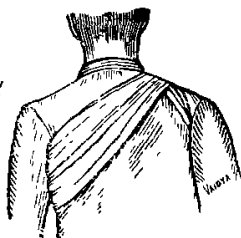

FIG.

આકૃતિ ૩૪ મી.

સાબ ખભાને ઉપલે ભાગે લઈ જઈ આમનસામન પાછા નીચલે ભાગે તેજ બગલમાં લઈ જઈ ગાંઠ મારી દો. જખમાયલી બાજુનો હાથ સેન્ટ જૉનની ઝોળીમાં અગર મોટી ઝોળીમાં મૂકો. (આકૃતિ ૩૪).

૮. ભૂજનું ઢુટવું:—આ હાડકું ત્રણ ઠેકાણેથી ભાંગી નય છે; (૧) ખભા આગળથી; (૨) વચમાંથી; (૩) કાણીની પાસેથી.

(૧) ખલા આગળથી દુરયું હોય તો:—

(ક) એક પહોળો પાટો લઈ તેનો વચલો ભાગ ભૂજને ઉપલે તથા બહારને ભાગે મૂકા. ખેઉ છેડા સામી બાજુની બગલમાંથી આમનસામન લઈ જાઓ અને સાળ ખલાને મથાળે ગાંઠ મારી દો. (ખ) કળાઈને ન્હાની ઝોળીમાં મૂકા.

(૨) વચમાંથી દુટે તો:—

કળાઈને ભૂજથી કાટખુણે આવે તેમ વાળી, પછી કોઈ પણ કામચલાઉ ચીજનાં ચાર ખપાટીયાં બનાવી એક ભૂજની આગળ, એક પાછળ, એક બહારની તથા એક અંદરની બાજુએ લગાવો. ત્રણે ખપાટીયાં ખલાથી કોણી સુધી પહોંચે એવાં લાંબાં લેવાં. માત્ર અંદરની બાજુનું છેક કોણી સુધી આવે એવું લેવું નહિ. ફક્ત બેજ ખપાટીયાં મળી આવે એમ હોય તો એક બહારની અને બીજું અંદરની બાજુએ લગાવવું; કારણ ત્યાં ટેકા આપવાની બહુ જરૂર છે. બે જોડ દેશી જોડામાંથી ચાર સારાં ખપાટીયાં બનાવી શકાશે. જોડાનાં તળીયાં ચામડીને અડીને રહેવાં જો-

FIG.

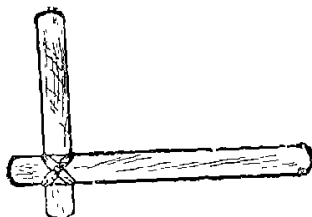
આકૃતિ ૩૫ મી.

બે લાકડાની ચીપો લઈ તેને એક ખીજ સાથે કાટખુણે રાખી બાંધી દેવી (આકૃતિ ૩૬). ચીપોની અંદરની બાજુએ જાડી ગાદીઓ મૂકવી અને તે બંને એટલી લાંબી રાખવી કે બગલથી આંગળાંના વેદા સુધી પહોંચી રહે. આ ખપાટીયું ભૂજ તથા કળાઈની અંદરની બાજુએ લગાવવું અને બહારની

પાંચે કામચલાઉ ખપાટીયાં લગાવ્યાં એટલે પછી કળાઈને ન્હાની ઝોળીમાં મૂકે. આ. (૩૫)

જો મુસાફરી કરતાં રસ્તામાં આ પ્રકારનો અસ્થિભંગ થાય અને ડોક્ટરની મદદ મળતાં દહાડાઓ વહી જાય એમ હોય તો નીચલી તબીબી બનાવેલું ખપાટીયું લગાવવું:-

બાજુએ બીજું એક ન્હાનું સાદું ખપાટીયું લગાવવું.

આકૃતિ ૩૬ મી.

હાથ એવી રીતે રાખવો કે અંગુઠો માથા તરફ અને હથેળી છાતીસરસી રહે. જો હથેળી મરડી નીચલી તરફ રાખી હશે તો ભાંગેલા હાડકાના ખંને છેડાઓ એકબીજા સાથે વળગી જશે અને હાથમાં કાયમની ખોડ રહેશે.

(૩) કોણી પાસેથી દુટે તો:—

(ક) અકસ્માત ઘરમાં બન્યો હોય તો:—
એકદમ ડોક્ટરને ખોલાવવા અને તેઓ આવતાસુધી હાથને એક ઓશિકા ઉપર ગોઠવી બરફ અગર ઠંડા

પાણીનાં પોતાં લગાવી દુખાવો. ઓછો થાય એમ કરવું.

(ખ) અકસ્માત બહાર બને તો:- (૧) બે લાકડાના ટુકડા અગર કુંળી ડાંખળીની બે બુડી લેવી. તેમાંની એક બગલથી કાણી સુધી પહોંચે એવી અને બીજી કાણીથી આંગળાં સુધી પહોંચે એવી હોવી જોઈએ. બંનેને એકમેક સાથે એવી રીતે બાંધવી કે ઇંગ્રેજી અક્ષર 'L,' ના જેવો આકાર થાય. પછી તેના ઉપર પૂરતી જાડી ગાદી મૂકવી. (આકૃતિ ૩૬). (૨) કાણીને આરામ લાગે એવી રીતે વાળી છાતી સરસી મૂકવી, અને તે ઉપર, ઉપર મુજબ તૈયાર કરેલું ખપાટીયું ભૂજની અંદરની બાજુએ મૂકી ત્રણ સાંકડા પાટા બાંધી દેવા. (૩) હાથ મોટી ઝાળીમાં મૂકવો.

દર્દી ઘેર પહોંચે એટલે ખપાટીયું કાઢી નાખી, અકસ્માત ઘરમાં બન્યો હોય તેવી રીતે સારવાર કરવી.

કળાઈના એક અથવા બંને હાડકાનું ટુટવું:-

જો ઇજા કાંડાથી કંઈક ઇંચાઈએથી થઈ હોય તો તે સહેલાઈથી પારખી શકાય છે. કાંડામાંજ અગર તેની નજદીકમાં થઈ હોય તો ઘણીવાર પારખવામાં ભૂલ

થઈ ફક્ત હાથ મોચવાયો છે એવુંજ સમજી લેવામાં આવે છે.

ઉપચાર:—(ક) હાથને કાણીમાંથી કાટખુણે વાળવો. (ખ) હથેળી છાતીસરસી રહે અને અંગુઠો આકાશ તરફ રહે એવી રીતે મૂકવો. (ગ) કાંઈ માણસ પાસે ઉપલીજ સ્થિતિમાં હાથને પકડાવી રાખવો. (ઘ) પછી કળાઈ કરતાં સહેજ પહોળાં અને યોગ્ય ગાદી સાથનાં બે ખપાટીયાં એવી રીતે લગાવવાં કે એક કાણીની અંદરની બાજુથી આંગળાંનાં ટેરવાં સુધી પહોંચે અને બીજું કાણીની બહારની બાજુથી પંખની

આકૃતિ ૩૭ મી.

પાછલી બાજુ સુધી આવે. (ચ) પ્રથમ ઉપલે છેડે એક સાંકડો પાટો બાંધવો, પછી નીચલે છેડે અને

છેવટે ભાંગેલા હાડકાની બંને બાજુએ (ઉપર તથા નીચે) અંકડા સાંકડો પાટો બાંધવો. (છ) હાથને મોટી ઝાળીમાં મૂકવો. (આકૃતિ ૩૭).

૧૦. હાથના પોંચાનું કચરાઈ જવું:—ઉપ-ચાર:—(૧) હથેળી પહોળી રાખી કળાઈનાં વચલા ભાગથી આંગળાનાં ટેરવાં સુધી પહોંચે એવા એક પહોળા ખપાટીયા ઉપર ઉંધી મૂકવી. (૨) ઇંગ્રેજી આડકાના આકારનો પાટો બેઉની આસપાસ બાંધી ખપાટીયું મજબૂત કરવું. આમ કરવાથી ભાંગેલા આંગળાને પૂરેપૂરો આરામ મળશે, અને આજીવનનાં

આંગળાં ખપાટીયાનું કામ કરી ભાંગેલાં આંગળાંને ટેકા આપશે. (આકૃતિ ૩૮).

૧૧. જાંગના હાડકાનું ઢુટવું:—આ હાડકું ગરદનમાંથી અગર બીજા કોઈ પણ ભાગમાંથી ભાંગી જાય છે. બહુ ધરડાં આદમીઓમાં ઘણું કરીને પહેલો પ્રકાર બને છે અને સહેજ પણ ઠોકર વાગવાથી

અગર પગથિયાં ઉતરતાં એકાદ પગથિયું ચુકી જવાથી બહુ કરી બને છે. એની ખાસ નિશાનીઓ નીચે મુજબ હોય છે:—

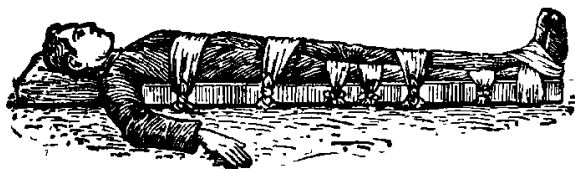
(ક) એડી જમીન ઉપરથી ઉંચકી શકાતી નથી.

(ખ) પગની પાટલી બહુકરી તેની બહારની કોર ઉપર પડી જાય છે.

ઉપચાર:—(ક) ૧. ઈજ્જ પામેલા પગની પાટલી બહુ નાજુક હોયે પણ મક્કમપણે નીચે ખેંચી સાજા પગની પાટલી બરાબર લાવી મૂકવી. ૨. ખેઉ પગો સરખા દેખાય એટલે ખપાટીમાં બંધાઈ રહેતા સુધી કોઈ માણસ પાસે તેવીજ હાલતમાં પકડાવી રાખવા; અગર ખેઉ ઘુંટીઓને પાટાવડે સાથે બાંધી લેવી. (ખ) એક લાંબી લાકડી અગર લાકડાનો ટુકડો બગલથી નીકળી પાટલીથી થોડેક નીચે સુધી આવે એવો લઘ લાંગેલા અવયવની બહારની બાજુએ લગાવવો. (ગ) બીજા એક લાકડાનો ટુકડો કાતરાથી તે ઘુંટણ સુધી પહોંચે એવો લઘ લાંગેલી જાંઘની અંદરની બાજુએ લગાવવો. (ઘ) બંને પાટીયાંને ત્રણ પહોળા અને ચાર

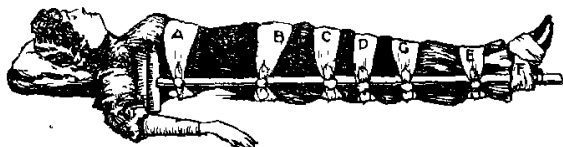
સાંકડા પાટા નીચે મુજબ બાંધી મજબૂત કરવાં:-
 પહેલો છાતીની આસપાસ બેઉ બગલોથી સહેજ નીચે.
 બીજો બેઉ થાપાની (વસ્ત્રદેશની) આસપાસ. આ
 બંને પાટા પહોળા હોવા જોઈએ. ત્રીજી છઠ્ઠા સુધીના
 ચાર પાટા સાંકડા લેવા. તેમાંથી ત્રીજો ભાંગેલા
 ભાગથી સહેજ ઉપર અને ચોથો ભાંગેલા ભાગથી
 સહેજ નીચે આવે એમ ફક્ત જાગ અને ખપાટી-
 યાંની આસપાસ બાંધવો. પાંચમો પગના નળા અને

આકૃતિ ૩૯ મી.

લાંબા (બહારનાં) ખપાટીયાંની આસપાસ બાંધવો
 છઠ્ઠો ખપાટીયાંના નીચલા છેડા અને ધુંટીની આસ-
 પાસ બાંધવો. સાતમો પાટો પહોળો લેવો અને તે

ખેઉ ધુંટણોની આસપાસ એવી રીતે બાંધવો કે ખેઉ અવયવ એકમેકને અડીને રહે. (આકૃતિ ૩૯). દર્દી સ્ત્રી જાતીની હોય તો બધા પાટા ખેઉ અવયવની આસપાસ પહેરેલાં કપડાંની ઉપર બાંધવા કે મલાળે બરાબર સચવાય. (આકૃતિ ૦).

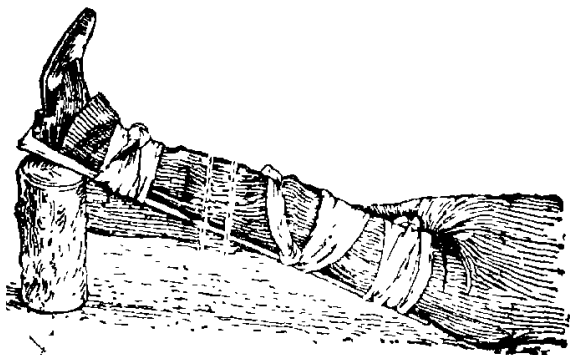

આકૃતિ ૪૦ મી.

૧૨. ઢાંકણીનું ભાંગવું:-

ઉપચાર:- (ક) દર્દીને અડધો ખેઠેલો અને અડધો સૂતેલો રહે એવી હાલતમાં મૂકવો કે તેની જાંઘ ઉપરના સ્નાયુઓ ઢીલા પડે. (ખ) એડીને ઉંચકી એક પેટી ઉપર, લાકડાના ઢીમણાં ઉપર, ઘડી વાળેલા ડગલા ઉપર, અગર સાબળ પગની પાટત્રી ઉપર મૂકવી. (ગ) એક ખપાટીયું ચાપાના નીચલા ભાગપર

એડી સુધી આવે એવું લઘ અવયવને પાછલે ભાગે (નીચલી તરફ) લગાવી દેવું. (ધ) એક સાંકડો પાટો લઘ તેનો વચલો ભાગ ભાગેલા હાડકાથી સહેજ ઉપર આગલી ખાજુએ લગાવી છેડા આમનસામન ઘુંટણ પાછળ લઘજઘ પાછા આગળ લાવી ઘુંટણ નીચે (ભાગેલા હાડકાની નીચે) બાંધી દેવા. (ચ) બીજો સાંકડો પાટો લઘ તેનો વચલો ભાગ ભાગેલા હાડકાની નીચે મૂકી છેડા આમનસામન પાછળ લઘ જઘ.

પાછા આગળ લાવી ઘુંટણની ઉપલી બાજુએ (ભાગેલા હાડકાની સહેજ ઉપર) ગાંઠ મારી દેવી. (છ) એક પાટો જાંગ ઉપર અને બીજો પગના નળાને નીચે ભાગે બાંધી ખપાટીયું મજબૂત કરી લેવું. (જ) પગની પાટલીને ચાપાની સપાટી કરતાં ઉંચી ટેકવી રાખવી. (ઝ) ઘુંટણ ઉપર બરફ અગર ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકવાં. (આકૃતિ ૪૧).

૧૩. નળાના એક કે બેઉ હાડકાંનું ભાગી જખું:—આને માટે સૌથી સારો ઇલાજ (એડીન્બરો સ્પ્રીન્ટ બ્રૉક્સ) નામની પેટી જેવી યુક્તિ કરી તેમાં પગ મુકવાનો છે. તે નીચે મુજબ બનાવવી:—

પાતળા સફાઈદાર બે પાટીયાંનાં તુકડા અવયવની જડાઈ કરતાં થોડાક વધારે પહોળા હોય એવા અને ઘુંટણના ઉપલા ભાગથી તે પગના તળિયાથી સહેજ નીચે આવે એવા લેવા. પછી એક મોટો ટુવાલ અગર પાત્રડી લઈ તેને બે લાંબે છેડેથી બેઉ ખપાટીયાં વીંટતાં વીંટતાં પામે લાવવાં. વચમાં ફક્ત સાંજે પગ રહે એટલી જગ્યા વગર વીંટેલી રાખવી

એટલે જેઉ છેડેથી નાનાં પાટીયાં કાઢી નાખ્યાં હોય એવી એક પેટી જેવું થશે. આ પ્રમાણે કરી સાળ પગને પ્રથમ લગાવી જોઇ બરાબર બાંધએસતું આવે એટલે કાઢી, ભાગેલા પગને બરાબર યોગ્ય સ્થિતિમાં મૂકી પકડી સખી લગાવી દેવું. જે પાઘડીના તુકડા અગર બીજા કંઈ કપડું ગડી કરી નળાનો આગલો (ઉપલો) ભાગ ખુલ્લો રહે તે ઉપર ગાદીની માફક મૂકી દેવું.

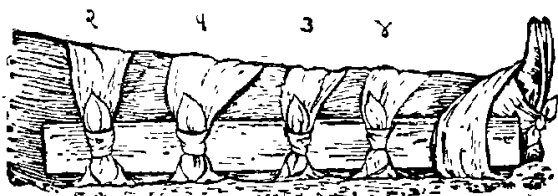
ઉપલી યુક્તિ ન કરી શકાય તો છત્રી, લાકડી વિગેરે કંઈ પણ યોગ્ય ચીજ એવી રીતે લગાવવી કે ભાગેલા હાડકાના તુકડા હાલવા ન પામે.

‘ ઍડીન્બરો સ્પ્લીન્ટ ઍક્સ ’ અગર બીજા કામચલાઉ ખપાટીયું વાપરવામાં આવે તેને પગ સાથે મજબૂત બાંધવા માટે નીચે મુજબ પાંચ પાટા લગાવવા:-પહેલો પગની પાટલી અને ખપાટીયાંની આસપાસ. બીજો ઘુંટણથી ઉપર. ત્રીજો અને ચોથો ભાગેલા હાડકાની ઉપલી તથા નીચલી બાજુએ. પાંચમો જેઉ ઘુંટણ તથા ખપાટીયાંની આસપાસ (આકૃતિ ૪૨).

આકૃતિ ૪૨ મી.

જો મદદ કરનાર એકજ માણસ હોય તો પાંચે
પાટા બંને પગની આસપાસ બાંધી દેવા. (આકૃતિ ૪૩).

આકૃતિ ૪૩ મી.

૧૪. પાટલીના હાડકાનું ભાગવું અગર ચૂરાઈ જવું:-આ પ્રકાર બહુકરી કંઈ ભારે વસ્તુ પાટલી ઉપર પડવાથી થાય છે, અને તેમાં દર્દ તથા સોજો થઈ આવવાથી તથા પગનો ઉપયોગ કરવાની અશક્તિ ઉપરથી તે પરખાઈ આવે છે.

ઉપચાર:-

- (૧) બૂટનો પાછલો સાંધો કાપી કાઢી મોજી કાતરી નાખવું.
- (૨) સારી રીતે ગાદી લગાવેલું એક ખપાટીયું પગને તળિયે લગાવવું.
- (૩) આકૃતિ ૪૪માં ત્રીચુળની નિશાની કરી છે

આકૃતિ ૪૪ મી.

તે પ્રમાણે અંગ્રેજી આઠડાના આકારનો પાટો લગાવવો.

(૪) પગની પાટલીને ઉંચી ટેકવી રાખવી.

પુર્તાપુર્ત ઇલાજ કરનારે હમેશાં નીચલી બાબતો માદ રાખવી જોઈએ:--

(૧) ખપાટીયાંને ગાદી લગાવવી.

(૨) ખપાટીયાંને પાટા લગાવી મજબૂત કરવા અને ગાંઠ ખપાટીયાં ઉપરજ બાંધવી.

(૩) નીચલા અવયવના અસ્થિલંગમાં પગની પાટલી નગાથી કાટખુણે રહે એમજ રાખવી.

(૪) ઉપલા અવયવના અસ્થિલંગમાં (ક) હાથનો પોંચો કોણી કરતાં ઉચી સપાટીએ મુકવો; (ખ) આંગળાં સીધાં રાખવાં; અને (ગ) અંગુઠો હડપચી તરફ રાખવો.

(૫) ખપાટીયું એવું લગાવવું કે ભાગેલા હાડકાના ઉપરનો તથા નીચેનો સીધો બંને કમજ રહે (હાલવા ન પામે) અને જખમ ઉપર તે (ખપાટીયું) આવવા ન પામે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

સાંધાનું ઉતરવું તથા મોચવાવું અને
સ્નાયુઓમાં લચક.

સાંધાનું ઉતરી જવું:—જ્યારે કંઈ ધનના પરિણામે સંધીબંધનો (સાંધાના પટા) તુટી જાય છે ત્યારે હાડકાં પોતાની જગ્યાએથી ખસી જાય છે. તેને સાંધા ઉતરી ગયો એમ કહે છે. કેટલાક સાંધાઓ ખીજાઓ કરતાં બહુ વધારે સહેલાઈથી ઉતરી જાય છે. દડાખાડાવાળા સાંધાઓમાં હીલચાલ બધીરીતે થઈ શકતી હોવાથી મીજગરાં જેવા સાંધા કરતાં તેઓ વધારે સહેલાઈથી ઉતરી જાય છે. દાખલા તરિકે ટ્રાણીના સાંધા કરતાં ખભાનો સાંધા ઘણી વધારેવાર ઉતરી ગયેલો જોવામાં આવે છે.

સાંધા ઉતરી જવાની નિશાનીઓ અને લક્ષણો નીચે મુજબ હોય છે:—

૧. સાંધાની અંદર અને તેની આસપાસ દુખાવો

આ બહુકરી દર્દીનું માથું ફેરવી નાખે એટલો જોશ-
બંધ હોય છે.

૨. સાંધાના આકારમાં ફેરફાર.

૩. સાંધાની આસપાસ સોજો.

૪. સાંધાનું અકડી જવું. તેની બધી હમેશની
હીલચાલો બંધ થઈ જાય છે.

૫. અવયવની લંબાઈમાં ફેરફાર; એટલે તેમાં
કંઈક વધારો.

૬. અવયવનું બહુરે મારી જવું (ઝણઝણી) અને
તેનું નિષ્પયોગીપણું.

ઉપચાર:—

(ક) અકસ્માત બહુરે અને તો:—અવયવને
જેમ આરામ લાગે તેમ તેને ટેકા આપી રાખવો.

(ખ) ઘરમાં અને તો:—(૧) ડૉક્ટરને બોલા-
વવા; (૨) કપડા કાઢી નાખી દર્દીને બિછાનામાં
સૂવાડવો; (૩) અવયવને તકિયા ઉપર મૂકી બરફ
અગર ઠંડા પાણીના પોતાં મૂકવાં; (૪) જો ઠંડકથી
આરામ ન થાય તો શેક કરવો; (૫) દર્દીનું શરીર

ગરમ રાખી તેને ધડેા લાગતો અટકાવવો.

સાંધાનું મોચવાવું અને લયક.

સાંધાનું મોચવાવું:—કોઇ સાંધાને ઇચ્છે ત્યજ તેનાં બંધનો (પટાઓ) જોરથી ખેંચાય અગર સહેજ-સાજ પુટે તો સાંધો મોચવાયો એમ કહેવાય છે.

લયક:—કોઇ સ્નાયુ અગર સ્નાયુબંધન જોરથી ખેંચાય ત્યારે લયક આવી એમ કહેવાય છે.

સાંધો મોચવાવાની નિશાનીઓ આપણને બધાને જાણીતી છે. તે નીચે મુજબ હોય છે:—

૧ દુખાવો.

૨ સાંધામાં સ્નાયુમાં અગર સ્નાયુબંધનમાં ઢીલ-ચાલ કરવાની અશક્તિ.

૩ સોજો અને રંગમાં ફેરફાર.

ધુંટી વારેઘડીએ મોચવાઇ જાય છે. તેનો ઉપચાર નીચે મુજબ છે:—

(ક) અકસ્માત બહાર બને તો:—(૧) બૂટ કહાડવું નહિ; (૨) બૂટ ઉપર એક મજબૂત પાટો બાંધવો. પ્રથમ પાટાનો વચલો ભાગ પગને તળિયે

મૂકી બેઠે છેડા ઘુંટીની આગલી બાજુએ આમન-સામન લાવી તેની આસપાસ ઘણીવાર મજબૂત હાથે ફેરવી ફેરવીને લેવા કરવા; (૩) છેવટે તે પાટાને પાણીથી ભીંજવવો, કારણ તેથી તે વધારે તંગ થશે.

(ખ) ઘરમાં બને તો:-(૧) કચરાયલી પાટ-લીના મથાળા નીચે વર્ણુન કર્યા પ્રમાણે ખૂટ કાઢી નાખવું; (૨) અવસરને આરામ લાગે એવી સ્થિતિમાં મૂકવો; (૩) ઠંડા પાણીનાં પોતાં મૂકવાં. તેથી ફાયદો ન લાગે તો શેક કરવો.

લચક આવી હોય તો અવસરને આરામ મળે એવી સ્થિતિમાં મૂકવો અગર દર્દીને બિછાનામાં સૂવાડવો. આમાં શેક કરવાથી ઘણો આરામ થાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

હૃદય, ધોરીનસો તથા ડાળી શિરાઓ.

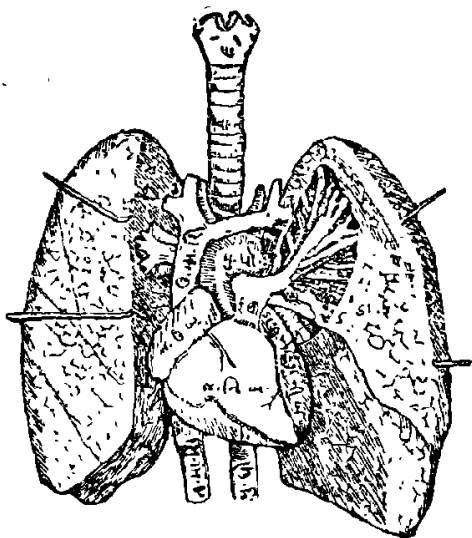
હૃદય એક બંબા માફક કામ કરી આપણા શરીરમાં લોહીને ફેરવે છે. તે એક, બે પડની ડાથળામાં વીંટાયલું હોય છે. આ ડાથળાનું બહારનું પડ આસપાસની ચીજોને વળગેલું હોય છે. હૃદય પોલું પડાના આકારનું હોય, બંધ કરેલી મૂઠી જેવડું હોય છે, અને તે આપણી મરજીને તાબે નહિ એવા સ્નાયુનું બનેલું છે. તેમાં દરેક બાજુ બળે એમ ચાર ઓર-ડાઓ હોય છે. ઉપલા બેને ડાબી તથા જમણી ઉપલી બખોલ અને નીચલા બેને ડાબી તથા જમણી નીચલી બખોલ કહીશું. બંને બાજુની બખોલો વચ્ચે કંઈ પણ લોહી જવા આવવાનો માર્ગ નથી. નીચલી બખોલની અંદર લોહી જવા આવવાના માર્ગો ઉપર પડદા આવેલા હોય છે, તેથી લોહી એકજ તરફ જઈ શકે છે; પાછું ઉથલો ખાઈ શકતું નથી. દાખલા તરિકે ઉપલી બખોલમાંથી નીચલી બખોલમાં લોહી જાય છે

ખરું પણ પાછું નીચલીમાંથી ઉપલીમાં જઈ શકતું નથી. તેમજ નીચલીમાંથી ધોરીનસમાં ફેલાય છે ખરું પણ ધોરીનસમાંથી પાછું નીચલી અખોલમાં જઈ શકતું નથી.

લોહીનું ફરવું:—આપણે ડાબી નીચલી અખોલથી શરૂ કરીએ. આમાંથી લોહી ઍઍટા નામની મુખ્ય ધોરીનસમાં ફેલાય છે. આ મુખ્ય ધોરીનસના બે ફાંટા હોય છે. એક શરીરને ઉપલે ભાગે લોહી લઈ જાય છે, અને બીજો નીચલે ભાગે. આ ફાંટાઓના ઉપરાઉપરી પેટા ફાંટાઓ થઈ તેમાંથી લોહી છેવટે ઝીણી નસોમાં જાય છે અને ત્યાંથી કાળાશિરાઓમાં આવી તે શિરાઓ જોડાતી જતી જઈ બે મુખ્ય કાળાશિરાઓ માર્કેટ પાછું જમણી ઉપલી અખોલમાં આવે છે.

જમણી ઉપલી અખોલમાંથી તે જમણી નીચલી અખોલમાં જાય છે અને ત્યાંથી એક મોટી ધોરીનસ (ફેફસાંની ધમની) માર્કેટ ફેફસાંમાં જાય છે, અને ત્યાં શુદ્ધ થાય છે. પછી ત્યાંથી ફરી ચાર શિરાઓમાં એકઠું થઈ ડાબી ઉપલી અખોલમાં જાય છે, અને તેમાંથી ડાબી નીચલી અખોલમાં (જ્યાંથી આપણે

શરદ્ધાત હીધી લાં) જાય છે. (આકૃતિ ૪૫).

આકૃતિ ૪૫ મી.

ધાં. ધાંટી શ્વા. ન. શ્વાસની નળી જ. ફે. જમણું ફેફસું. ડા. ફે. ડાબું ફેફસું. જ. ઉ. ખ. જમણી ઉપલી ખખેલ. ડા. ઉ. ખ. ડાબી ઉપલી ખખેલ જ. નિ. ખ. જમણી નિચલી ખખેલ. ડા. નિ. ખ. ડાબી નિચલી ખખેલ. ફે. ધો. ફેફસાંની ધોરીનસ. મુ. ધો. મુખ્ય ધોરીનસ. ઉ. મો. શિ. ઉપલી મોટી શિરા. િ. મો. શિ. નિચલી મોટી શિરા.

રક્તવાહિનીઓ:—જે નળીઓ માર્ફત આપણા શરીરમાં લોહી વહે છે તે ત્રણ જાતની છે:—(૧) ધોરી-નસો (ધમનીઓ); (૨) ઝીણીનસો (કેશ રક્તવાહિની); (૩) કાળાશિરાઓ.

૧. **ધોરીનસો (ધમનીઓ):**—આ સ્થિતિસ્થાપક ગુણવાળી નળીઓ હોય છે અને તેથી જ્યારે હૃદય લાલ લોહી તેઓમાં આચકાસમેત ઠેકે છે ત્યારે તેઓ ઢીલી પડી ઉપસે છે, અને તેથી નાડનો ધબકારો પેદા થાય છે. આપણે બહુ કરી નાડ ફક્ત કાંડા આગળજ જોઈએ છીએ; પરંતુ જ્યાં જ્યાં કોઈ ધોરીનસ હાડકાના ઉપરથી પસાર થતી હોય ત્યાં ત્યાં આપણે નાડ જોઈ શકીએ તેમજ ગણી શકીએ એમ છે. મોટી ધોરી-નસોમાંથી લોહી નહાની ધોરીનસોમાં ઠેલાય છે અને છેવટે ઝીણી નસોમાં પહોંચે છે.

૨. **ઝીણીનસો (કેશરક્તવાહિની):**—આ બહુજ ઝીણી ધોરીનસોના ફાંટા હોય છે, અને એમાં શરીરના પોષણ તથા ધસારાથી ઉત્પન્ન થતા ફેરફારો બનવા પામે છે. તેથી તેમાં આવેલું સ્વચ્છ રાતું લોહી બદ-

લાઇ મેલવાળું કાળું થાય છે. આ ઝીણી નસોમાંથી લોહી પછી કાળીશિરાઓમાં જાય છે.

૩. કાળીશિરાઓ:-ઝીણી નસો જ્યાં પૂરી થાય ત્યાંથી કાળીશિરાના ઝીણા ફાંટા શરૂ થઇ તે જોડાતા જઇ મોટી કાળીશિરા થતી જાય છે. એવી રીતે હૃદય સુધી પહોંચતા તેમનું કદ વધતું જ જાય છે. એમાં ધોરીનસોની માફક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણ હોતો નથી અને તેથી તેમાંના લોહીનો પ્રવાહ પાછો ન હોય તે માટે ઠેકઠેકાણે આડા પડદા આવેલા હોય છે.

ધોરીનસોનો માર્ગ:-મુખ્ય ધોરીનસને “અંઆ-ટા” કહે છે. તે ડાબી નીચલી અખોલમાંથી નીકળી પાછલી તરફ કમાનના માફક વળી બરડાની કરોડની આગલી બાજુએ ઉભી નીચે ઉતરે છે અને તેમાંથી ફાંટાઓ નીકળી શરીરના જૂદા જૂદા ભાગ તરફ જાય છે.

આ ફાંટાઓ ઉપલી તરફ, બહારની બાજુએ તેમજ નીચલી તરફ જાય છે. જેમ એક નદી બહુ લાંબી હોય તેને માર્ગમાં જૂદા જૂદા ઠેકાણે જૂદાં જૂદાં નામ

આપેલાં હોય છે તેજ માફક ધોરીનસોમાં લોહીનો એકસરખો પ્રવાહ વહે છે છતાં શરીરના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી તે પસાર થાય તે મુજબ તેનાં જૂદાં જૂદાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે. (આકૃતિ ૧).

(૧) ઉપલી તરફ બે મોટી ધોરીનસો જાય છે તેને 'કર્ડાટીડ' કહે છે. તેઓ માથાને લોહી પૂરું પાડે છે. એમાંથી અડેક ફાટો નીકળી લમણા તરફ જાય છે તેને 'ટેમ્પોરલ' કહે છે અને બીજો અડેકો ચહેરા તરફ જાય છે તેને 'ફ્રીશિઅલ' કહે છે. (આકૃતિ ૧).

(૨) બહારની તરફ એક મોટી ધોરીનસ જઈ ઉપલા અવસરને (આખા હાથને) લોહી પૂરું પાડે છે અને તે જેમજેમ જૂદાં જૂદાં હાડકાંઓ ઉપરથી પસાર થાય છે અથવા જૂદા જૂદા ભાગમાં જાય છે તેમ તેમ તેનાં જૂદાં જૂદાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે. દાખલા તરિકે જે ભાગ હાંસડીની નીચેથી પસાર થાય છે તેને 'સબકલે-વીઅન' કહે છે. એજ નસ આગળ જતાં બગલમાંથી પસાર થાય છે ત્યાં એને 'એકઝીલરી' કહે છે. હજી આગળ ચાલતાં તે ભૂજના હાડકા ઉપરથી પસાર થાય છે માટે

લાં તે 'ઝિકીઅલ' કહેવાય છે. કોણી આગળ તેના બે ફાંટા થાય છે, અને તેનાં, કળાષનાં હાડકાંઓ મુજબ બે જૂદાંજૂદાં નામે (રેડીઅલ તથા અલ્લનર) આપવામાં આવ્યાં છે. આ બેમાંની બહારની નસ એક કમાનરૂપે હાથના પોંચામાં દાખલ થાય છે તેને 'પામર આય' કહે છે. તેમાંથી શાખાઓ નીકળી જૂદાં જૂદાં અંગળાંઓને લોહી પૂરું પાડે છે. (આકૃતિ ૧).

(૩) નીચલી તરફ જતાં ઍઍટાના બે ફાંટા થઈ તે બે બાજુના થાપા તરફ જાય છે અને કાતરાની વચ્ચેવચ્ચેમાંથી નીકળી જાંગ ઉપર સીધા નીચે ઉતરે છે, અહીં તેનું નામ 'ફ્રમરલ' આપ્યું છે; કારણ કે જાંગના હાડકાના ઉપર તે નસ આવેલી છે. પછી તે જાંગના માંસમાં ઉંડી ઉતરી જઈ ઘુંટણની પાછળ પાછી ઉપરછલી આવે છે, ત્યાં તેને 'પોપ્લીટીઅલ' કહે છે. અને તેના બે ફાંટા થાય છે. એક તળાની આગલી બાજુએ અને બીજો પીડીમાં ઉતરે છે અને લાંથી બંને પગની પાટલીમાં ઉતરી હાથના પંજની માફક, ફાંટાઓ નીકળી અંગુઠાઓને લોહી પૂરું પાડે છે. (આકૃતિ ૧).

પ્રકરણ ૮ મું.

રક્તસ્રાવ અથવા લોહીનું વહેવું.

જાતો—રક્તસ્રાવ ત્રણ જાતનો હોય છે:—(૧) ઘોરીનસમાંનો, (૨) કાળીશિરામાંનો, અને (૩) ક્રીણી નસમાંનો. આ ત્રણેને જૂદા જૂદા ઓળખાવવાની ખાસ જરૂર છે; કારણ કે જૂદી જૂદી જાતનો સ્રાવ બંધ કરવાની રીતો જૂદી જૂદી હોય છે.

(૧) ઘોરીનસમાંનો રક્તસ્રાવ:—કોઈ ઘોરી-નસ જખમાંથી એટલે નીચલી ખાસ નિશાનીઓથી તેમાંનું લોહી પરખાઈ આવે છે:—(ક) તે રાતું ચટક હોય છે; (ખ) તે હૃદયમાં થતા ધબકારા મુજબ આ-ચકા સમેત પુવારાની માફક ઉડે છે; અને (ગ) જખ-માયલી નસના હૃદય તરફના છેડામાંથી તે નીકળે છે.

(૨) કાળી શિરામાંનો રક્તસ્રાવ:—કાળી શિરામાંથી વહેતું લોહી (ક) જાંબુડા, કાળારંગનું હોય છે; (ખ) અને જખમમાંથી તેની એકસરખી ધાર વહે છે;

અને (ગ) તે બહુકરી જખમાયલી શિરાના હૃદય તરફના છેડામાંથી નહીં પણ સામેના છેડા (હૃદયથી દૂરના છેડા)માંથી વહે છે. માત્ર જો શિરા અતિશય કુલી ગયલી હોય તો બંને છેડામાંથી લોહી નીકળે છે.

(૩) ઝીણી નસમાંનો રક્તસ્રાવ:—આમાં પણ લોહી રંગે રાતું ચટક હોય છે અને તે જખમની દરેક દિશામાંથી ઝરપી નીકળી ટીપે ટીપે જખમના ઉંડા ભાગમાં ઉતરતું જાય છે.

લોહી વહેતું અટકાવવાના ઉપાયો.

૧. સ્થિતિ:—જો ભાગમાંથી લોહી વહેતું હોય તે ઉંચો કરવો; કારણ કે ઉપલી તરફ લોહી વહેવામાં અડચણ આવે છે. હાથને જખમ પડ્યો હોય તો ઝાળીમાં મૂકવો, અને પગને પડ્યો હોય તો દર્દીને સૂવાડી દઈ પગ નીચે ઉત્તીકું મૂકી તે ઉંચો કરવો.

૨. ઠંડક:—બરફ અથવા બરફ નાખેલું ઠંડું પાણી જખમ ઉપર નાખવાથી કપાયલી નસના

છેડામાં તેજી ઉત્પન્ન થઇ તે સંકેત્યાઇ જાય છે તેથી લોહી વહેતું અટકે છે.

દબાણુ:—આ આંગળાંથી, ગાદી અને પાટાથી, અથવા દુર્નીકેટ જેવી કાંઇ યુક્તિથી, કરવામાં આવે છે. દબાણુ લગાવવાનો હેતુ એ હોય છે કે કપાયલી નસના છેડામાં સંકેત પેદા કરવો અને લોહીનો ગટ્ટો બાઝી જવા દેવો.

જૂદી જૂદી ધોરીનસ જખમાય તો અમુક અમુક ઠેકાણેજ દાખવામાં આવે છે. તે ઠેકાણાને તે નસનું દબાણુબિંદુ કહે છે. આ જૂદાં જૂદાં દબાણુબિંદુઓ શરૂઆતની આકૃતિમાં દેખાડેલાં છે; તેમજ પાન ૯૩ સામે આપેલાં પરિશિષ્ટમાં તેમનું વર્ણન કરેલું છે. ધોરીનસમાંનો સ્ત્રાવ અટકાવવાના ઉપચારો.

આ જાતના રક્તસ્રાવમાં ઉપર લખેલા સામાન્ય ઉપાયોની પહેલી તથા બીજી રકમોનો અમલ કરવાનો નથી. આપણે માત્ર ત્રીજી રકમ દબાણુ-ઉપરજ બરોસો રાખી તે નીચલી રીતે કરવું જોઇએ:—

(ક) અંગુઠા અગર આંગળીવડે.

(ખ) ગાદી અને પાટાવડે.

(ગ) ચઢઉતરની ગાદીવડે.

(ઘ) સાંધા પર ગાદી મૂકી સાંથી અવયવને જોરથી વાળીને.

(ચ) ટુર્નીકેટવડે. આ ટુર્નીકેટ ત્રણ જાતનાં હોય છે:-

(૧) સ્ક્રુ ટુર્નીકેટ.

(૨) રબરનું ટુર્નીકેટ.

(૩) કામચલાઉ ટુર્નીકેટ.

(ક) અંગુઠા અગર આંગળીવડે દખાણુ:-

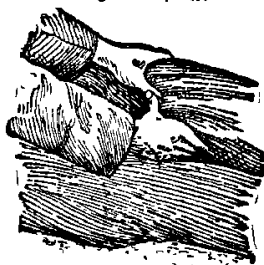
જ્યાંસુધી જખમાયલી નસના મોંઢ ઉપર આપણે આંગળું દાખી શકીએ ત્યાંસુધી લોહી વહેવાનો કંઈ ભય રાખવાની જરૂર નથી. એટલા માટે અંગુઠો અને આંગળી એ પુર્તાપુર્ત ઇલાજ માટે આપણાં સૌથી અગત્યનાં હથિયાર છે.

આંગળીવડે દખાણુ, જખમાયલી નસના મોંઢ ઉપર અગર તે નસના માર્ગમાં જ્યાં પણ તે ઉપરછલી હોવાથી અગર હાડકાની નજીકમાં હોવાથી સગવડ

ભરેલી અને કાર્યસાધક રીતે દબાવી શકાય ત્યાં કરવામાં આવે છે. (આકૃતિ ૪૬ તથા ૪૭).

આકૃતિ ૪૬ મી.

આકૃતિ ૪૭ મી.

(ખ) ગાદી અને પાટાવડે દબાણ:—શમાલ, નેકટાઇ અગર પાથડીના કડકા બેરથી વીંટી કામ-

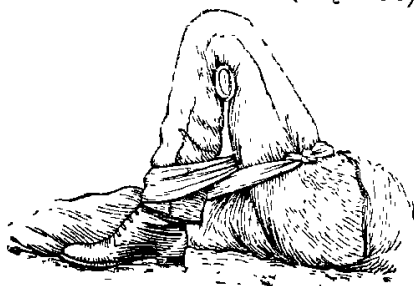
ચલાઉ ગાદી બનાવી શકાય છે. વધારે કંઠણ બનાવવી હોય તો અંદર પથરા, બૂચ, રૂપિયા, પૈસા અગર લાકડાના તુકડા મૂકી વીંટી લેવા.

ગાદી જખમ ઉપર લગાવી હોય તે ત્યાંજ મજબૂત અને કાયમ બેઠેલી રહે તે માટે તે ઉપર એક સાંકડો પાટો લગાવવો.

(ગ) ચઢઉતરની ગાદી:—શરીરના કેટલાક ભાગો ઉપર—દાખલા તરિકે હથેળીમાં—સાદી ગાદી કરતાં ચઢઉતરની ગાદી વધારે ઉપયોગી થઇ પડે છે. સાફ કપડાના અગર લીન્ટ (ધાના કપડા)ના એક-સરખા આકારના પરંતુ ન્હાના મોટા તુકડાઓ કાપી તેને એક ઉપર એક ગોઠવવા. ન્હાનામાં ન્હાનો માત્ર પાવલી જેવડો કરવો અને તે સૌથી નીચે મૂકી તેના ઉપર જરાક જરાક મોટા થતા કડકા મૂકતા જવું. સૌથી મોટો સૌથી ઉપલે ભાગે મૂકવો. આ પ્રમાણે બનાવેલી ગાદીને ચઢઉતરની ગાદી કહે છે. આવી ગાદીને છેક સાંકડે ભાગેથી જખમાયલી નસ ઉપર મૂકી તે ઉપર, પાછડી ફાડી તેમાંથી કાઢેલી એક

ચીપ મજબૂત બાંધી દેવી.

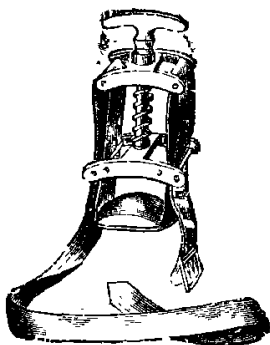
(ધ) સાંધાપર ગાદી મૂકી ત્યાંથી અવયવને જોરથી વાળીને:—આ રીત લોહી બંધ કરવા માટે ઉત્તમ છે, કારણ કે એથી નસ જોરથી વળી જવાથી અને સ્નાયુઓવડે દબાવાથી લોહી બહાર નીકળવાનો માર્ગજ રહેતો નથી. (આકૃતિ ૪૮).

આકૃતિ ૪૮ મી.

(ચ) ઢુનીકેટ:—ઘોરીનસ ઉપર દબાણ કરી તે ચાલુ રાખવાની યુક્તિને આ નામ આપેલું છે. એની ત્રણ મુખ્ય જાતો છે:—

૧. સ્ક્રૂ ટુર્નીકેટ:—આમાં અવયવની આસપાસ વીંટળાય એવો એક પાટો તથા બકલ(કડી), નસ ઉપર દબાણ કરવા એક ગાદી અને પાટો બાંધ્યા પછી તેને તંગ કરવા અને નસઉપરનું દબાણ વધારવા માટે એક સ્ક્રૂની તજવીજ કરેલી હોય છે. (આકૃતિ ૪૯).

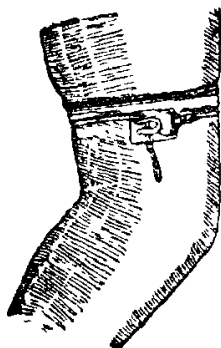

આકૃતિ ૪૯ મી.

૨. રબરનું ટુર્નીકેટ:—આ એક નક્કર રબરના દોરડા તથા એક આંકડી (હુક) નું બનેલું હોય છે. રબરના દોરડાને અવયવની જડાઈ પ્રમાણે એક કે બે વાર તેની આસપાસ, લોહી બાંધ થાય એટલાજ જોરથી ખેંચી

વીંટી લઈ, તેનો છેડો પાછો ઢીલો ન પડી જાય તે માટે બીજો છેડો જડેલી આંકડીમાં પડેલી દેવામાં

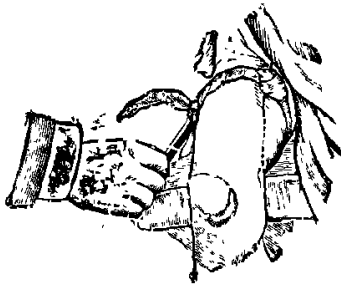
આવે છે. (આકૃતિ ૫૦). આ ટુર્નીકેટ સહેલાઈથી લગાવી અગર છોડી શકાય છે.

આકૃતિ ૫૦ મી.

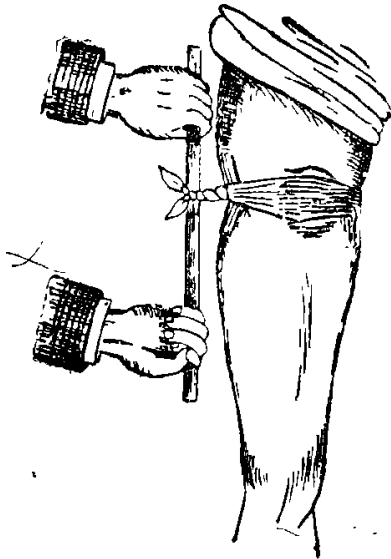
૩. કામચલાઉ ટુર્નીકેટ:--તુર્તાતુર્ત ધલાજ કરવા માટે આ બહુ ઉપયોગી સાધન છે. એ માટે નસ ઉપર મુકવાની એક ગાદી, એક સાંકડો પાટો અને એક લાકડીનો ટુકડો જોઈએ છે. એક સાદી ગાદી

બનાવી જખમ ઉપર મુકી તે ઉપર પાટો બાંધી દઢ તેની ગાંઠમાં એક મજબૂત સુખડપેન ખોસી દઢ તેને એટલોજ વળ આપવો કે લોહી વહેતું બંધ થાય. (આકૃતિ ૫૧ તથા ૫૨) યોગ્ય ગાદી તૈયાર ન હોય

આકૃતિ ૫૧ મી.

તો એક સાંકડા પાટાને વચ્ચે લાગે ગાંઠ મારી તેનો ગાદી તરિકે નસ ઉપર ઉપયોગ કરવો. (આકૃતિ ૫૩). આમાં ખાસ કાળજી એ રાખવાની છે કે, ગાદી અગર ગાંઠ બરાબર જખમાયલી નસ ઉપર આવે. તેમ નહીં થાય તો લોહી વહેતું ચાલુ રહેશે.

આકૃતિ પર મી.

આકૃતિ પડ મી.

પરિશિષ્ટ ૧ છુ. શરીરના બૂદા બૂદા ભાગોમાંથી વહેતું લોહી ખવં કરવા વિષે.

બંધનસ્થાનો ભાગ.	દબાણબિંદુ.	દબાણ કરી વરફ કરવું તે.	દબાણ લગાવવાની રીત.	પછેર ખાવવાની રીત.
૧. માથાનું ટાલકું અનર કપાળ.	કાનના ઠાણની માથાથી બાજુએ.	હાડકાના સામેન.	(૧) બાંજીથી વડે. (૨) જખમાંથી નસ ઉપર ગાંઠી મૂંઠી સોડાણકારના પાટાખંડે, સાર રીતેન.	સાંકડો પાટો લઈ જખમાં ઉપર દબાણ કરાવે એવી રીતે પેથ માખી બાંધવે.
૨. આગળ પાછળે ભાગ.	કાનની ધાળજ તેનાથી આગળે એ અંગણ કર.	સરે રીતેન.	ધાણક આડમીએએ એક પાણી એક આંગળાવડે થાણુ આગળ વરફ કરી ઉપર જખપણુ અને ઊંચીકણુ તથા પાટાની અઢધો તેજ વિચીતરવું તથાવું.	સાંકડો પાટો લઈ તેનો મધ્યભાગ આડીઉપર મૂકી જિહ્વે ઉડાને કમળ હોપ આગળસામન લઈ પાછળ માંડીપર લાવી ગાંઠ મારી ફેલી.
૩. ચરકન.	ધાંટીની પહોરની પાછળના ઠાણમાં	પાછળી અને અંદરની વરફ કરોડના હાડકા સામે સાંજાણ થેલી કે આગળની દબાવ નહી.	ધાણક આડમીએએ એક પાણી એક આંગળાવડે થાણુ આગળ વરફ કરી ઉપર જખપણુ અને ઊંચીકણુ તથા પાટાની અઢધો તેજ વિચીતરવું તથાવું.	સાંકડો પાટો લઈ તેનો મધ્યભાગ આડીઉપર મૂકી જિહ્વે ઉડાને કમળ હોપ આગળસામન લઈ પાછળ માંડીપર લાવી ગાંઠ મારી ફેલી.
૪. બગલ.	હાંસીની ઉપરના તથા તેની પાછળના ખાડામાં વચ્ચે લાગે	નીચલી અને પાછળી વરફ પાછળના ઉપરના ભાગમાં વચ્ચે લાગે	પ્રથમ અંગુઠાવડે અને પછી એક પોટી કુંચીના હાથા ઉપર કપડું સીટી ને વડે.	લગભગ આંધ મૂકી તે ઉપર એક સાંકડા ચામડા વચ્ચેના ભાગ મગાવી બેઠી ઉડા ખસા ઉપર આગળસામન લઈ સર્જ કરવેલામાં ગાંઠ મારવી, હાથ માંથી ઝીળમાં મુકવે.
૫. ફેણીની ઉપરની ખાડામાં બુન.	હાથના હાથના વચ્ચે સુની પાછળના આડામાં.	પહોરની તથા પાછળી વરફ બુનના હાડકા સામે.	(૧) ફેણીની પાછળ હાથ રહેવું. (૨) બુનને એવી રીતે વડેલા કે આંગળાના ફેરમાં ફેલાવે તથા પુતી અંદરની પાછળીએ પાસે પાસે આવે. (૩) બુનને પહોરની તથા પાછળી વરફ કરેલા.	ઝીંજીવસ નસલા આંગે ઉપર એક કટણુ માંડી સુની ઉપર સાંકડો પાટો બાંધી ફેલા કરાવેને પોટી ઝીળમાં મુકવી.
૬. કંઠાઈ.	ફેણીના આગળ પાછળના.	નીચલી અને પાછળી વરફ હાડકા સામે.	ફેણા ફાટી તેની માંડી કરી તે જાણી આગળી પાછળી પાછળના ભાગમાં અને કંઠાઈને એકથી બુન ઉપર લાગી ફેલી	એક સાંકડો પાટો અંદર કમળપટો લઈ તેનો વચ્ચેના ભાગમાં કાંઠાથી સહેજ નાંચ મૂકી એકી ઉડા બગલના નીચે લગાવી અને કંઠાઈને એકથી બુન ઉપર લાગી ફેલી
૭. હાથની.	સાંજાણ અંગેની ઉપર ઉપર બંને પાછળીએ (પહોરની તથા અંદરની પાછળી).	હાથને ઉપર કરી કાઠા- ના હાડકા સામે પાછળી વરફ.	પ્રથમ આંગળાવડે અને પછી સારી અંદર ચડીવરની માંડી વડે.	એક ફેણાને બીડે ફેલાવે તેની હાથમાં મૂકી ઉપર સેરવી પછી લાગી ફેલાવી, નજીક પાટો બાંધવે. આંગળું કંઠા જાળ તથા માણુ રહે તો કંઠાઈના જખમ પ્રમાણે ફેણાવન કરવા.
૮. અંગેની ઉપરની ભાગ.	પહોરની નીચેના પાછળીએ.	પગને પુરેલામાં પાછળી અંગેને પહોરની વચ્ચેના હાડકા સામે પહોરની વરફ દબાવ કરવું.	એક હાથના અંગુઠા એક ઉપર એક પછી ને વડે એક માણસ થાણી એક પછીએ તેજ પ્રમાણે કરવું. આ પગે થાણાં કુચિયાર આણેનામાં એક રોળાથી એકવે.	પાટો લગાવે નહી. પરંતુ હાંસર આવતાં મુકી એક પછી એક દબાવે થાણુ તથાવું. બીએને જખમર અંગેનામાં ગાંઠ મારવી પાછળના માંડી લેવા
૯. પુરેલા પાછળ.	કાનની તથા આંગળ નીચે	સાર પ્રમાણે.	ફેણી ફેલાવે	માણુ ઉપરના આંગળા પ્રમાણે સાંકડા પાટો કાનમાંથી મુકી ફેલાવે
૧૦. ગોળી.	પુરેલાની પાછળી પાછળીએ વચ્ચેનામાં.	બની કંઠે તેમ પાછળી વરફ હાડકા સામેન.	પ્રથમ એક ઉપર એક અંગુઠા મુકીને અને પછી ફેણી ફેલાવેલામાં એક ગોળી રમવાના હાથ એવડી માંડી પુરેલા પાછળ લગાવી પગને પુરેલા થાણી અને એકલા એકથી નાખવે કે એકી લગાવે થાવ ને એડ.	ફેણી ઉપરની પાછળીએ પાછળના વચ્ચેના ભાગ મુકી એકી ઉડા આગળસામન પાછળ લઈ જખ અંગે ઉપર કાંઠાની જેમ અને તેમ નજીકના માંડ મારી ફેણી ફેલાવે
૧૧. પાટલી.	(૧) પુરેલા અંદરના હાડકાની પાછળીએ પાછળનામાં. (૨) પુરેલા આગળના પાછળીએ વચ્ચેનામાં.	પહેલા દબાણબિંદુ માટે પાછળીએ ફેણી કરી આગળના તથા પહોરની વરફ હાડકા સામેન. બીએ માટે હાડકાની સામેન પાછળી વરફ.	અને દબાણબિંદુએ ઉપર અંગેના પાટી લગાવી તે સાંજ કમળ રહે એવી રીતે પાટો લગાવે.	એક સાંકડો પાટો લઈ તેનો મધ્યભાગ પગને પાછળી મુકી એકી ઉડામાં અને માંડી ઉપરની આગળ- સામન લઈ પુરેલા આગળસામન ફેણી લાગી માંડી ઉપર માંડી ફેલી.

પુર્તાપુર્ત, ઇલાજનું કામ શીખનારાઓએ ધોરી-
નસનો રક્તસ્રાવ અટકાવવા માટે નીચલા નિયમો
બરાબર યાદ રાખવા જોઈએ:—

૧. ગાદી તૈયાર કરવામાં આવે સાંસુધી અંગુઠા
અગર આંગળાંવડે દબાણ કરવું.

૨. ગાદી તૈયાર થાય એટલે તે જખમાયલી
નસ ઉપર મુકી મજબૂત પાટો બાંધવો.

૩. ઉપલી રીતથી લોહી બંધ ન થાય તો
જખમથી ઉપરના સાંધામાં એક ગાદી મુકી સાંધો
જોરથી વાળી દેવો.

૪. એ રીતથી પણ લોહી બંધ નજ થાય તો
આંગળાંવડે અગર ટુર્નિકેટવડે દબાણ બિંદુ ઉપર દાબવું.

આ સાથે આપેલા પરિશિષ્ટમાં શરીરના જૂદા
જૂદા ભાગની નસમાંથી થતો રક્તસ્રાવ અટકાવવાના
ઇલાજ બતાવ્યા છે.

કાળીશિરામાંનો સ્રાવ અટકાવવાના ઉપચારો:—

૧. સાજી કાળી શિરામાંથી:—કાળીશિરામંત્રી
રક્તસ્રાવ કદી પણ ધોરીનસના સ્રાવ જેવો ભયંકર

હોતો નથી અને તે નીચલી રીતોથી હંમેશાં અટકાવી શકાય છે:—

(ક) જ્યાંથી લોહી વહેતું હોય ત્યાં અંગુઠો દાખવાથી.

(ખ) ગાદી અને પાટાવડે.

(ગ) એકવાર ગાદી અને પાટો બાંધ્યો છતાં લોહી ઝરવા કરે તો પાટો ફરી છોડવો નહીં પણ એક બીજો સાંકડો પાટો લઈ તેને તેજ અવયવની આસપાસ હલકથી ફરતી બાબુએ બાંધી દેવો.

૨. કુલેલી કાળીશિરામાંથી વહેતું હોય તો:—

(૧) દર્દીને સૂવાડી દેવો.

(૨) પગને ઉંચો કરવો.

(૩) કપડાં કાઢી નાખવાં.

(૪) અંગુઠાવડે દબાવું કરવું.

(૫) ગાદી અને પાટો બાંધવો.

(૬) ગાદી અને પાટો બાંધ્યા છતાં લોહી

ઝરખા કરે તો જખમથી ઉપર તેમજ
નીચે અકેકો સાંકડો પાટો અવયવની
આસપાસ મજબૂત બાંધી દેવો.

ઝીણી નસોનો સાવ અટકાવવાના ઉપચારો.

(૧) બને તો જે ભાગમાંથી લોહી વહેતું હોય
તે ભાગ ઉંચો કરવો.

(૨) તદ્દન સાફ કરેલી આંગળીવડે અગર તદ્દન
સ્વચ્છ કપડાના અગર લીન્ટના ટુકડાવડે
દબાવું કરવું.

(૩) પટ્ટી લગાવી ઉપર સાંકડો પાટો બાંધવો.

અંદરના ભાગનો રક્તસ્રાવ.

આ બહુ ભયંકર હોય છે અને આમાં કાંતો
ઘોરીનસમાંથી, કાળીશિરામાંથી કે ઝીણીનસમાંથી
લોહી વહે છે.

જે ફેફસાંમાંથી આવતું હોય તો રંગે રાતું અને
શીણવાળું હોય તે ઉધરસ ખાતાં પડે છે. જે હોજ-
રીમાંથી આવતું હોય તો કાશીના જેવા ઘેરા રંગનું
હોય છે અને ઉલટી સાથે પડે છે. બીજા અવયવોમાંથી

વહેતું હોય તો તે આપણા જોવામાં આવતું નથી.

એનાં લક્ષણો નીચે મુજબ હોય છે:—

(૧) મૂર્છા અને ચક્રી.

(૨) દમ ઉપરછલો અને ઝડપ ઝડપથી ચાલે છે.

(૩) દર્દીને અવાચી આવે છે તથા તે નિશાસા નાખે છે.

(૪) નાડ બહુ નબળી પડી જાય છે.

(૫) હોઠ શીઠા રાખોડી રંગના થઈ જાય છે.

(૬) ઠંડો ચીકણો પરસેવો પડી આવે છે.

(૭) દર્દી પોતે ગુંગળાઈ જવાની ફરિયાદ કરે છે, હવા માટે વલખાં મારે છે તે વખતે બેશુદ્ધ થઈ જાય છે.

ઉપચાર:—

(૧) દાક્તરને બોલાવવા કોઈને મોકલવો.

(૨) દર્દીને તદ્દન શાંત સૂવાડી રાખવો.

(૩) ગરદન, છાતી કે પેટની આસપાસ કંઈ તંગ પહેરેલું હોય તે ઢીલું કરવું.

(૪) બરફના ન્હાના ટુકડા ચૂસવા આપવા.

- (૫) દુશિયારી (ગરમી) લાવનારી ચીજો આપવી નહીં.
- (૬) દદીને પલંગડી ઉપર સૂવાજો હોય તો તેના પગ તરફના પાયા નીચે કંઈ મૂકી તે ઉંચી કરવી.
- (૭) તેને બિલકુલ શાંત રાખી તેની સાથે જરાયે વાત પણ કરવી નહીં.
- (૮) જો તે અછાડપછાડ કરે તો અળગે હાથે તેને પકડી રાખવો (રોકવો).
- (૯) જો પોતાની સ્થિતિ માટે તેને ગલરાટ છૂટે તો તે મટાડવા માટે બનતી તજવીજ કરવી.

નાકમાંથી લોહીનું વહેવું

ઉપચાર:—

- (૧) દદીને ખુલ્લામાં અગર ઉઘાડી બારી પાસે એક ખુરશી ઉપર બેસાડવો અને તેનું માથું જરાક પાછલી તરફ ઢળવું રખાવવું.
- (૨) તેના બેઉ હાથો ઉભા કરાવી માથા કરતાં

ઉંચા રખાવી કાઠી પાસે તેવીજ સ્થિતિમાં
પકડાવી રાખવા.

(૩) ગળા તથા છાતીની આસપાસ કંઈ પણ
તંગ પહેરેલું હોય તે ઢીલું કરી નાખવું.

(૪) નાક ઉપર તેમજ ગરદન પાછળ ખરફનો
ટુકડો અગર ઠંડા પાણીમાં ભીંજવેલો
વાદળાનો ટુકડો લગાવવો.

(૫) દદીને પોતાનું મ્હોં ઉઘાડું રાખી દમ લેવા
કહેવું કે તે નાકવાટે દમ લઈ ન શકે.

(૬) બંને પગો અરમ પાણીમાં ઝોળી રાખવા.

પ્રકરણ ૯ મું.

જખમો, બચકાં તથા ચટકા.

શરીર ઉપર એવી ઇજા થાય કે થોડીઘણી ચામડી ચીરાય તો તેને જખમ કહે છે.

જખમની જાતો:—પાંચ જૂદી જૂદી જાતના જખમો હોય છે અને તે દરેકની ખાસ ખાસિયતો હોય છે માટે તેમના જૂદી જૂદી તરેહથી ઉપચાર કરવા પડે છે.

૧. કપાયલા.   ૨. ચીરાયલા.   ૩. છૂંદાયલા.
૪. ભોંકાયલા.   ૫. ગોળાથી થયેલા.

આ પાંચ પૈકી કોઈ પણ જાતના જખમમાં જંતુઓ દાખલ થઈ તે ઝેરી થઈ પડે છે. બધી જાતના, સામાન્ય ઉપચારો નીચે મુજબ છે:—

૧. લોહી બંધ કરવું.
૨. જખમ સાફ કરવો.
૩. તે ઝેરી ન થાય તે માટે તેનું રક્ષણ કરવું.
૪. બને તો ખપાટીમાં અગર ઢોળી લગાવી જખમાયલા ભાગને આરામ આપવો.

૫. શરીરનો ધક્કો અથવા મૂર્છા જેવાં સામાન્ય શારીરિક લક્ષણો દેખાય તેનો ઉપચાર કરવો.

યાદ રાખવાની સૌથી અગત્યની બાબત એ છે જે, જખમને મેલા હાથ કદિ અડાડવા નહીં; કારણ કે, તેથી ઝેર લાગી જાય છે અને એક ધણો મોટો સાફ જખમ હોય તે કરતાં ન્હાનામાં ન્હાનો ઝેરી જખમ બહુ વધારે ભયંકર હોય છે. જખમો ઝેરી થતા અટકાવવાને માટે ટીંકચર આયોડીન એ સૌથી ઉપયોગી દવા છે. આ દેશમાં ઘેરઘેર તેમજ દરેક કારખાનામાં તે રાખવી જોઈએ અને જરાક પણ જખમ કે ઉઝરડો પડ્યો કે તે ઉપર તે લગાવી દેવી જોઈએ.

૧. કપાયલા જખમો:—કાંઈ ધારવાળાં હથિયાર વડે જખમ પડે તેને આ નામ આપવામાં આવે છે. એમાંથી જખમની ઉંડાઈ અને કયા ભાગમાં તે પાડ્યો છે તેને અનુસરીને લોહી વધતું ઓછું વહે છે.

ઉપચાર:—લોહી બંધ કરી ટીંકચર આયોડીન લગાવી ઉપર સાફ ધાતું કપકું મૂકવું. આવી કંઈ ચીજ હાજર ન હોય તો એક સાફ કાગળનો ટુકડો—દાખલા

તરિકે પરખીકું ફાડી તેનો અંદરનો ભાગ-લગાવી દઈ તે ઉપર માથે બાંધેલા ફળીઆંની ચીપ અગર રૂમાલને વાળી ત્રિકાણાકારના પાટા જેવો બનાવી તે બાંધી દેવો.

૨. ચીરાયલા જખમો:—કાંઈ સાંચાકામમાં આવી જવાથી અગર ખીજા કારણથી ચામડી અને તેના નીચેના ભાગો ચીરાઈ ફસાઈ ગયા હોય અને જખમ ખડખડો છીન્નભીન્ન થઈ ગયો હોય તેને આ નામ આપેલું છે.

ઉપચાર:—ટીંકચર આયોડીન લગાવી દઈ જખમાયલા ભાગને કાંઈ સાફ કપડામાં વીંટી દેવો અને પછી રક્તસ્રાવ અટકાવવાની તૈયારી કરી રાખવી, કારણ કે આવે પ્રસંગે દહીંના શરીરને થયેલી ઇજાથી લાગેલો ધક્કો નાબુદ થાય છે ત્યારે લોહી વહેવાનો ખુબ સંભવ રહે છે.

૩. છૂંચેલા જખમો:—કાંઈ લાકડી, લાડી કે એવાજ કાંઈ ખોથડ પદાર્થવડે આવા જખમો થાય છે. ખોપરી ઉપર લાકડીના મારથી થયેલા જખમો કેટલીકવાર સાફ કપાસલા જખમ જેવા દેખાય છે.

ઉપચાર:—ચીરાયલા જખમોના ઉપચારના જેવોજ કરવાનો હોય છે.

૪. ભોંકાયલા જખમો:—કંઈ અણીવાળા હથિયારવડે થયલા જખમને આ નામ આપ્યું છે.

એમાં લોહી વખતે બહુજ થોડું વહે છે પરંતુ શરીરને લાગેલો ધક્કો બહુ મજબૂત હોવાનો સંભવ રહે છે.

ઉપચાર:—ભોંકાયતું હથિયાર કાઢી લઇ, ટીંકચર આયોડીન લગાવી જખમ ઉપર પટાપુટી બાંધી દેવા.

૫. ગેાળીથી થયેલા જખમો:—દારૂ ભરી ફેડાય એવાં હથિયારોથી થયેલા જખમોને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

(ક) છરોથી થયેલા જખમો:—હાતા શિકાર કરવાની બંદુકમાંથી નીકળેલા છરા કોઇને વાગ્યા હોય તેના જખમ જે બરાબર સાફ કરવામાં ન આવે તો વખતે અંદર પડે ભરાઇ ગુમડાં થઇ આવવાનો અગર આખા શરીરમાં ઝેર વ્યાપી જવાનો સંભવ રહે છે.

ઉપચાર:—સૌથી સારો ઉપાય એજ છે કે જખમમાં લાગેલો ટીંકચર આયોડીન લગાવી દઇ એક

દુવાલમાં અમર ગરમપાણીમાં બોળી નીચેવી કાઢેલા સાદુ કાળીયામાં વીંટી દેવો. છરા ઉપરછલા હોય અને સહેલાઈથી નીકળે એવા હોય તે કાઢી લેવા; પણ માંસમાં ઉંડા ઉતરેલા હોય તેને હાથ લગાવવો નહીં, કારણ તેથી ઝાઝી દુખાપત કે અડચણ થતી નથી.

(ખ) ગોળીના જખમો:—બહુ કરી આમાં બે જખમો હોય છે. એક ન્હાનો જેમાંથી ગોળી દાખલ થઈ હોય તે અને બીજો મોટો, જેમાંથી તે બહાર નીકળી ગઈ હોય તે.

ઉપચાર:—

૧. લોહી બંધ કરવું.

૨. ટીંકચર આયોડીન (લાલ દવા) લગાવવું.

૩. ઝડપથી જખમને ઢાંકી દેવો.

૪. જખમાયલા ઠેકાણાનું હાડકું ભાંગ્યું હોય તે વખતે બંધાય છે તેવા ખપાટીયાં બાંધવાં.

૫. આવે પ્રસંગે શરીરને હમેશાં ધકકા લાગે છેજ માટે તેના ઉપચાર કરવા.

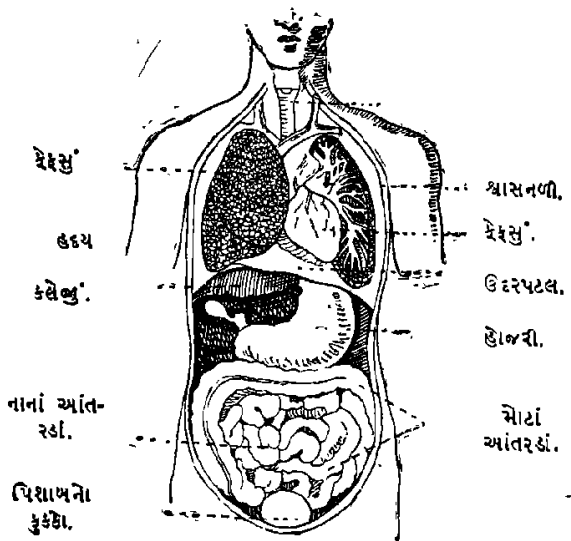
ઝેરી જખમો:—ઉપર કહેલા પાંચ જાતના જખમોમાં કાઢમાં પણ મેલ અગર જંતુઓ દાખલ થાય એટલે તે ઝેરી જખમ કહેવાય છે.

ઉપચાર—જખમને કાર્બોલિક લોશન (૪૦ ભાગ પાણીમાં એક ભાગ દવા) અથવા દશ આઉંશ પાણીમાં એક ચમચી ટીંકચર આયોડીન નાખી બનાવેલાં લોશનથી ઘોષ નાખી, વરાળથી જંતુરહિત કરેલા ધાના કપડાની પટ્ટી લગાવી દેવી.

જો જખમ અને તેની આસપાસની જગ્યા ગરમ, સુઝેલી જણાય અને તેમાં દુખાવો થાય તો તુર્ત દાકતરની સલાહ લેવી, અને તે ન મળી શકે એમ હોય તો ઉકળતા પાણીમાં બોરીક લીન્ટ (બોરીક ઍસિડ ચઢાવેલા ધાના કપડા) નો ટૂકડો બોળી તે કાઢી નીચોવી લઈ તેવડે જખમ ઉપર શેક કરવો. તે ઉપર વળી કંઈ પાણી પેસી ન શકે એવી (વૉટર પ્રુફ) ચીજ લગાવી દઈ પાટાની ચીપ બાંધી દેવી.

પેટના જખમો.

પેટ ઉપર જખમ (આકૃતિ ૫૪) પડી તેમાંથી

આકૃતિ ૫૪ મી.

અંદરના અવયવો (આંતરડાં વિગેરે) મહાર નીકળી આવે તેને માટે બે શબ્દો કહેવાની જરૂર છે:—

૧. થમલી ઇબ્બનું વણું કરી લેખી હકીકત દાકતરને એકદમ મોકલી આપવી.
૨. એક સાફ કપડું જખમ ઉપર ઢાંકી દઇ તે ઉપર સહેજ ગરમ કરેલું નરમ પ્રકારનું નિમકનું લોશન (સવાશેર પાણીમાં એક ચમચી સાફ નિમકનો લૂકા નાખી બનાવેલું મિશ્રણ) થોડું થોડું નાખ્યા કરી તે ભાગ ભીંજવેલોજ રાખવો; કારણ નાજુક આંતરડાં સૂકાં થઈ જાય તો ફક્ત તેથીજ ઘણીવાર તેમાં એવું નુકશાન થાય છે કે દર્દીનું મોત નીપજે છે.
૩. જખમ આડો હોય તો એકાદ કોટ અથવા ન્હાની શેત્રંજ, ગડી કરી, દર્દીના ઘુંટણ નીચે મૂકવી કે તેથી ઘુંટણ વળી પેટના સ્નાયુઓ ઢીલા પડી જખમની કારો ભેગી થાય.
૪. પાન ૧૨૩ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શરીરના ધક્કાનો ઇલાજ કરવો.

બચકાં અનં ચઢકા (કંખ.)

જીવજંતુઓના ચઢકા:—મધમાખ, ભમરા

અગર ભમરીના ચટકાથી કેટલીકવાર સખત પ્રકારની નિશાનીઓ ઉપજ થાય છે અને મોત પણ નિપજે છે.

એની નિશાનીઓ એ હોય છે કે શરીરને ધક્કો લાગી, ઉલટી થઇ હાથ પગ અને મ્હોંપર સોજે આવે છે તથા સન્નિપાત થઇ આવે છે.

ઉપચાર—જ્યાં ડાંખ લાગ્યો હોય ત્યાં આગળ આંગળી અને અંગુઠા વડે અગર તે ઉપર કુંચીના મોંહનો પોલો ભાગ જોરથી દબાવી કાઢી લાગ્યો હોય તે કાઢી નાખવા કોશિશ કરવી. ત્યારબાદ તે ભાગ થોડા ઓમોનીઆ અને પાણીના નરમ પ્રકારના મિશ્રણ, વ્હિસ્કી અગર કોઈ જાતનાં દારુવડે ઘોંઘ નાખવો અને પછી થોડુંક પોટાશ પરમૅન્ગેનૅસ ધસવું. ચટકામાં લાલ દવા લગાવવી ઉત્તમ છે.

દહીંને સૂતેલો રાખી તેને હુશિયારી લાવનારી ચીજો આપી તેનું અંગ ગરમ રાખવું એટલે ધક્કો લાગતો અટકશે.

સપ્તંશઃ—ઉપચારઃ—

(૧) દાકતરને લેખી હકીકત મોકલી બોલાવવા,

(૨) તેઓ આવતા દરમ્યાન જે અવયવ અગર આંગળી પર સાપ કરજો હોય તે ઉપર જખમ અને હૃદયની વચમાં (જખમની હૃદય તરફની બાજુએ) એક દોરી અગર સાંદ્રો પાટો મજબૂત બાંધવો કે તેથી ડંશમાંનું જેર આખા શરીરમાં વ્યાપવા ન પામે.

પગની પાટલી અગર નળા ઉપર કરજો હોય તો ઘુંટણથી ઉપલી બાજુએ અને પોચા કે કળાઈ ઉપર કરજો હોય તો કાણીની ઉપલી બાજુએ પાટો બાંધવો ઉત્તમ થઈ પડશે.

(૩) હૃદય ચાલતું અટકી ન જાય તે માટે હુશિયારી લાવનારી, ચીજો આપવી.

(૪) કરડેલા ભાગને નીચે લટકતો રાખવો અને તેને સહેજ ગરમ પાણીથી ઘોચા કરવો કે તેમાંથી લોહી વધારે વહી જખમમાં લાગેલું જેર ઘોવાઈ જશે.

(૫) કરડેલા ભાગ ઉપર ચોકડીના આકારનો (વત્તાના નિશાન જેવો) કાપ મુકવો અને તેમાં પોટાશ પરમેન્ગેનેસના દાણા ધસવા કે તેથી સાપના જેરનો નાશ થશે.

(૬) દહીં બેશુદ્ધ થાય તો શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.

હૃડકાયલાં કુતરાનાં બચકાં:-આ દેશમાં કુતરં કરડે તે હમેશાં ભયંકરં છે એમ સમજવું જોઈએ. કરડનાર કુતરાને કદીપણ મારી નાખવો નહીં. તેને ઓછામાં ઓછા દસ દિવસ સુધી બાંધી રાખી તેની સ્થિતિ ઉપર બારીક દેખરેખ રાખવી. જો કુતરં કંઈ ખાસ કારણ જણાઈ આવ્યા સિવાય મરણ પામે તો તે બહુ કરી હૃડકાયલું જ હશે. માથા ચહેરા અને ગરદન ઉપર કરડવામાં ખાસ જોખમ રહે છે.

ઉપચાર:-(૧) સર્પડંશમાં કહ્યા મુજબ અવયવ પર બે તંગ પાટા બાંધવા.

(૨) લોહી વધારે વહે એ હેતુથી જખમને ગરમ પાણીથી ધોવો.

(૩) નરી કાર્બોલિક ઍસિડથી અગર સુરાખારના તેજબ (નાઇટ્રીક ઍસિડ) જેવી કોઈ પ્રવાહી દાહક વસ્તુથી જખમ બાળી નાખવો. કૉસ્ટીકની સળી (નાઇટ્રેટ ઑફ સીલ્વર) ઉપર ભરેસો રાખવો નહીં.

(૪) દાકતર કહે કે કુતરં હૃડકાયલું છે તો દહીંને

જલદીથી (ચાર દિવસમાં) નજીકમાં નજીક પેસચ્યુર
 ઇન્ટીટ્યુટમાં (કસૌલી અગર કુતુર) મોકલી આપવો.

કાનખજુરા, ઝેરી કરોળીઆ વિગેરેનું કર-
 ડવું:-આનો ઉપચાર સર્પદંશની માફકજ કરવો.
 પરમ્-ગૉનટ આફ પોર્ટશીયમમાં, હુડકાયલા કુતરાએ
 કરડી કીધેલા જખમ સિવાય બાકીના બધા ઝેરી
 બચકાથી થયેલા, જખમોનું ઝેર નાશ કરવાની શક્તિ છે.

આંગળીમાં માછલીના ગળનું ખુંચવું:-
 રમતાં રમતાં વખતે એકાદ છોકરાની આંગળીમાં
 માછલી પકડવાનો ગળ પેસી જાય તો, જે રસ્તેથી તે
 પેઠો હોય તેજ રસ્તેથી પાછો ખેંચી કાઢવા કાશિશ
 કરવી નહીં, પરંતુ ગળ ઉપર લગાવેલી વસ્તુ (માખી
 વિગેરે) કાઢી નાખી ફક્ત ધાતુવાળો ભાગ રહેવા દઈ
 ગળને આંગળીમાં વધારે ખોસી પાંખાં ચામડીમાંથી
 બહાર કાઢવાં એટલે બાકીનો ભાગ પોતાની મેળે
 ચાલ્યો આવશે. પછી જખમને ઘોઘ સાફ કરવો.
 ટીંકચર આયોડીન લગાવવું અને સાધારણ રીતે
 બીજા જખમ ઉપર મારીએ તેવી પટી મારવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મારનાં લીલજામાં દાઝતું તથા બળતું.

મારનાં લીલજામાં—માર વાગવાથી ક્રીણી નસો ટુટી જઈ ચામડીની નીચે લોહી વહે છે તેને લીલજામાં કહે છે. કેઈ પશુ ઠેકાણે માર વાગે એટલે પ્રથમ તે ભાગ લાલ થાય છે પશુ થોડાજ વખતમાં તેનો રંગ જાંબુડીઓ થઈ પછી લગભગ કાળો થઈ જાય છે.

ત્રીજે દિવસે કાળાશ ઓછી થઈ ઘેરો આસમાની થઈ પાંચમાથી સાતમા દિવસ સુધીમાં લીલો અને આઠમે કે દશમે દહાડે પીળો દેખાય છે, પછી ધીમે ધીમે પીળાશ ઓછી થઈ તેરમાથી અરાઠમા દહાડા સુધીમાં ચામડીનો રંગ અસલ જેવો પાછો માલમ પડે છે. આખ ઉપર માર વાગી પોપચાં સુઝ્યાં હોય તો તેમાં આ બધા રંગના ફેરફાર બહુ સારી રીતે માલમ પડે છે.

ઉપચાર:—કોઇ પ્રશ્ન રીતે તે ભાગ ઉપર ઠંડક કરવી. આમાં ટીંકચર આનાંઈકા નામની દવા ધરમતુ રીતે ઘણી પંકાયતી છે. કારણ કે તેમાં જલ્લદ દારૂનો અર્ક આવેલો હોવાથી તેમાં પાણી ભેળી લગાવતાં અર્ક ઝડપથી ઉડે છે, અને તેથી સાદા ઠંડા પાણીના પાટા કરતાં વધારે ઠંડક લાગે છે. કોલનવૉટર અને પાણીનું મિશ્રણ ઉપલી દવા કરતાં વધારે ખુશનુમા, સોડમદાર અને તેના જેટલુંજ કાર્યસાધક છે. માત્ર જ્યાં ઓછા દામે કામ લેવું હોય ત્યાં એ ન વાપરતાં ફક્ત મેથીલેટેડ સ્પિરિટ અને પાણીનું મિશ્રણ વાપરવું. નિશાળનાં છોકરાઓ એમ માને છે કે મારથી કાળી થયલી આંખ ઉપર કાચું ગોસ્ત લગાડવું એ રામચાણુ ઉપાય છે. પરંતુ ખરું જોખએ તો તેથી થોડીક ઠંડક લાગે એ શિવાય બીજો કોઇ વિશેષ ગુણ તેમાં નથી.

દાઝવું તથા બળવું—ભડકાથી, ગરમ ધાતુથી અથવા એવીજ કોઇ ગરમ થયલી સુકી વસ્તુ વઢે ઇજા થાય તેને બળવું કહે છે, અને ઉકળવું પાણી,

ગરમ, કરેલું તેલ અને એવીજ ગરમ પ્રવાહીવડે દાઝી જવાય છે.

સહેજ દાઝવા અગર બળવાથી ફક્ત ચામડી લાલ થાય છે. વધારે ગરમી લાગી હોય તો જાગરા અથવા ફેફસાં આવી શકે છે.

ઉપચાર:—

(૧) કપડાં કાઢી નાખવાં:—જો ચામડીને વળ-જેલાં હોય તો પોતાની મેજે નીકળી આવે ત્યાંસુધી વળજેલો ભાગ એમજ રહેવા દઈ આસપાસથી કાતરી કાઢવાં. જો પગ દાઝી ગયો હોય તો તુર્તાતુર્ત ઇલાજ કરનારે હમેશની રીતે બૂટ કાઢવા કેશિશ કરવી નહીં પણ બૂટની દોરી છોડી નાખી પાછલો સાંધા કાપી કાઢવો એટલે તે પોતાની મેજે નીકળી પડશે. મોજી પછી પાછલે ભાગે હિલું કાતરી કાઢવું કે સહેલાઈથી નીકળી આવશે.

(૨) જાગરાને ફેડવા નહીં પરંતુ ન્હાના ન્હાના ધાના કપડાના ટુકડા લઈ તે સાલીટના તેલમાં અગર કેઈ પણ જાતનું વનસ્પતિક અગર પ્રાણીજ

તેલ નજદીકમાં મળી આવે તેમાં બોળી ઇન્ન થયલા ભાગ ઉપર મૂકી દેવા. આમ કરવાનો હેતુ એટલોજ છે કે ફરીથી જ્યારે પટી બદલવામાં આવે ત્યારે ઇન્ન પામેલો ભાગ એકી વખતે બધો ખુલ્લો ન કરતાં થોડા થોડા ઉપર પટી મારી શકાય અને તેથી શરીરને ધક્કો લાગતો બચે. દાઝવા અને બળવામાં મુખ્ય જોખમ શરીરને ધક્કો લાગવાનું હોય છે, અને બળેલો બધો ભાગ ખુલ્લો હોય તેના કરતાં થોડોથોડો ભાગ ખુલ્લો થાય તો એ જોખમ બહુ ઓછું થાય છે.

જો હાથ કે પગ બળી ગયો હોય તો સાધારણ ગરમ પાણીમાં થોડોક સોડાખાર નાખી તેમાં, અગર એંસી ભાગ ગરમ પાણીમાં એક ભાગ કાર્બોલીક એસીડ નાખી બનાવેલાં મિશ્રણમાં તે ભાગ બોળી રાખવો, અને તે દરમ્યાન તેલ પટી વિગેરેનો સામાન તૈયાર કરવો. આથી બળત્રા તથા દરદમાં પુષ્કળ ઘટાડો થાય છે. જો ચહેરાનો ભાગ બળી જાય તો એક મોટા ધાના કપડાના ટુકડામાં આંખ નાક ને મોંને માટે કાચી કાતરી કાઢી ધુરખા જેવું કરી તે

ઉપર એક આઉંસ વેંઝેલીનમાં અડધી ચમચી યુકેલી-
પ્ટસનું તેલ નાખી બનાવેલો મલમ ચોપડી લગાવી
દેવો અને કાસો (કસો) વડે બાંધી દેવો.

(૩) બહુ ભાગ બળી ગયો હોય ત્યારે શરીરને
બહુ મજબૂત ધકકો લાગે છે માટે દર્દીની આસપાસ ગ-
રમ કામળીઓ વીંટી દેવી; બે ગરમ પાણીની બાટલીઓ
તેના પાસામાં મૂકી દેવી; ગરમ કરેલું દૂધ, ગરમ નીતરો
સેરવો અથવા ગરમ કોશી પૂરતા પ્રમાણમાં પાવી.

ગરદન સહેજસાજ બળી હોય છતાં ઘણીવાર
મજબૂત નિશાનીઓ પ્રગટી નીકળે છે.

કપડાં સળગી ઉઠે ત્યારે શું કરવું? :-

૧. એક જડો બરનુસ (રગ), ટેબલકલ્થ અગર કામળ
હિંચકી તમારા અને દર્દીના વચ્ચે ઉભી પકડી રાખવી.
૨. દર્દીને જમીન ઉપર એવી રીતે સૂવડાડી દેવો કે
બળતો ભાગ ઉપલી તરફ આવે. ૩. પછી સળગી
ઉઠેલાં કપડાંની આસપાસ બરનુસ કે કામળ વીંટી દઈ
બળતું જુલવી નાખવું.

સીઓની બાબતમાં:- તેમનાં પોતાનાં કપડાં

સળગ્યાં હોય તો (૧) તુર્ત સૂઈ જવું, કારણુ લડકા (બળતું) હમેશાં ઉપલી તરફ જાય છે. (૨) એકાદ જાડી શેત્રંજી, બરતુસ કે ધાબળો હોય તેમાં અગર તે ન હોય તો બાકી રહેલા આખા ડ્રેસ (ન સળગેલા કપડાના ભાગમાં) વીંટાઈ જવું; (૩) ગમે તેમ થાય પરંતુ ખહાર દોડી તો નજ જવું; કારણુ કે તેમ કરવાથી આસપાસની હવાને લીધે લડકા વધારેજ થશે.

ગળાતું દાઝી જવું:—આ અકસ્માત યુરોપમાં વારંવાર બને છે; કારણુ કે ત્યાં છોકરાંઓ ઘણીવાર ઉડળતાં પાણીની કોટલીની નળીમાંથી પાણી પીવાની કાશિય કરે છે.

ઉપચાર:—(૧) ગળાની આગલી બાજુએ ગરમ પાણીમાં બોળી નીચેવી કાઢેલી વાદળી અથવા ફ્લેનલ વડે શેક કરવો.

(૨) થોડુંક બરફ ચૂસવા આપવું અગર ઠંડુ પાણી ચૂસીને પીવા આપવું.

(૩) તેનું અંગ ગરમ રાખવું અને હવાનો ઝપાટો લાગવા દેવો નહિં.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જ્ઞાનના માર્ગો.

માણસ અતઃ ખીજાં જનવરો વચ્ચે મુખ્ય ફરક એજ છે કે તેમના જ્ઞાનના માર્ગોની ઘણી વધારે મોટા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થયલી હોય છે. આ માર્ગોના બે મુખ્ય ભાગો છે:—

(ક) મધ્યમાં આવેલા અથવા મરજીને તાબે થઇ કામ કરનારા માર્ગો.

(ખ) સંપંધિક અથવા મરજીને તાબે નહિં એવા માર્ગો.

(ક) મધ્યમાં આવેલા જ્ઞાનના માર્ગો.—

આમાં,

(૧) ભેળું,

(૨) જ્ઞાનરજ્જુ, અને

(૩) જ્ઞાનતાંતુઓ,

આવેલા છે.

(૧) ભેજું:—એ ખોપરીમાં આવેલું છે અને તે પોચું હોય થોડેક ભાગે ભૂરા રંગનું અને થોડેક ભાગે સફેદ રંગનું હોય છે. એની સપાટી ઉપર વાંકી ચુંકી વળદાર ગડીઓ હોય છે અને એની બનાવટ બહુજ ગુંચવણ ભરેલી હોય છે.

એ અદ્ધલ, ધચ્છા અને જૂદી જૂદી લાગણીઓનું સ્થાન છે. શરીરમાં ચાલતી બધી ક્રિયાઓ સીધી રીતે એના તાબામાં આવેલી હોય છે. આજ કારણે લીધે માણસ અને બીજાં જનવરોમાં, હુશિયારીના પ્રમાણમાં તેના કદમાં તફાવત હોય છે. દાખલા તરિકે માણસના ભેજનું વજન તેના શરીર સાથે સરખાવતાં ચાલીસમા ભાગનું, હાથીમાં પાંચસોમા ભાગનું, અને મગરમચ્છમાં ત્રણ હજારમા ભાગનું હોય છે.

(૨) જ્ઞાનરંજનું:—આ બરડાની કરોડના પોલાણમાં (નળી જેવા ખુલ્લા ભાગમાં) આવેલો હોય છે અને ભેજું લંબાઇને બનેલો હોય છે. તે લાંબો ગોળ ભૂરાશ પડતા સફેદ રંગનાં દોરડાં જેવા હોય છે અને તેમાંથી દરેક બાજુએ એકત્રીશ જ્ઞાનતંતુઓ નીકળી

આખા શરીરમાં પથરાઇ જઇ જૂદા જૂદા ભાગોની હીલચાલ ઉપર અંકુશ રાખે છે.

(૩) જ્ઞાનતંતુઓ:—આ સફેદ (મોતીના રંગના) તારો જંવા દેખાય છે અને તેની શાખા અને પેટા શાખાઓ થઇ છેવટે એટલી બારીક શાખા થઇ જાય છે કે તે ફક્ત સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવડેજ જોઇ શકાય છે. એ શાખાઓ આખા શરીરમાં ફેલાયલી હોય છે, અને તેમાં (શરીરમાં) થતી હીલચાલ, સ્પર્શની લાગણી અને પુષ્ટીને માટે બહુ જરૂરની છે. આ તંતુઓની યોજનાને તારખાતા સાથે સરખાવી શકાય. બેજીનું જાણે તારની મુખ્ય ઑરીસ છે. જ્ઞાનરજ્જુમાં જૂદી જૂદી પેટા ઑરીસો આવેલી છે અને તંતુઓ તે જૂદા જૂદા તારો છે. માત્ર તાર ઑરીસમાં સાધારણ રીતે કામ થાય છે તેના કરતાં તારના સંદેશા જ્ઞાનતંતુઓ માર્ફત અતિશય વધુ ઝડપથી આવજાવ કરે છે.

બેજને કંઈ ઇજા થાય અથવા તેના અંદર આવેલી નસો ઢુટે તો નીચલાં પરિણામ આવે છે:—

(૧) બેશુદ્ધિ.

(૨) હીલચાલની શક્તિનું ગુપ્ત થવું.

(૩) સ્પર્શની (લાગણીની) શક્તિનું ગુપ્ત થવું.

(૪) ખોલવાનું બંધ થવું.

કપાયલા, ગોળીના, કે ભોંકાયલા જખમયા કાંઈ જ્ઞાનતંતુના કડકા થઈ જાય એટલે (તે લાગની) લાગણીની તથા હીલચાલની શક્તિ નાશુદ્ધ થઈ જાય છે. જ્ઞાનરજ્જુને ઉપડે લાગે ઇન્ન થઈ હોય તો તુર્ત મોત નિપજે છે, પણ નીચલા લાગની ઇન્નથી ફક્ત શરીરના નીચલા અડધા ભાગમાં લકવો થઈ આવે છે.

(ખ) સંબંધિક તંતુઓના માર્ગો:—આ ઝીણાં ઝીણાં જ્ઞાનનાં ત્રિંદુઓની બેવડી હારના બનેલા છે અને તે હારો ખરડાની કરોડની આગલી બાજુએ આવેલી હોય છે. તેમાં ઝીણી ઝીણી અસંખ્ય ગાંઠો હોય છે, અને તેમાંથી બહુ બારીક તાંતો (શાખાઓ) નીકળી હૃદય, ફેફસાં, હોઝરી અને આંતરડાંમાં જાય છે.

આ તંતુઓ આપણી મરજીને તાબે રહીને કામ કરતા નથી પણ તદ્દન સ્વતંત્રપણે કરે છે, અને આપણા શરીરમાં ચાલતી મુખ્ય જીવનની ક્રિયાઓ

જેવી કે લોહીનું ફરવું, શ્વાસોશ્વાસ, પાચનક્રિયા, મળશુદ્ધિ વિગેરે—ના ઉપર કાબુ ધરાવે છે. માથુસ ઉંઘતો હોય કે બેશુદ્ધ હોય તોપણ તેઓ એકસરખી રીતે કામ કર્યા જાય છે.

આપણા પેટમાં આ તંતુઓનું એક મોટું જીથ આવેલું છે, અને તેથી પેટ ઉપર લાત અગર કંઈ માર વાગતાં અતિશય ભયંકર નિશાનીઓ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે.

આપણા શરીરને જે ધક્કો લાગે છે તે મુખ્ય કરી આ તંતુઓની ઇજાને લીધે હોય છે.

બેશુદ્ધિના ઉપચારના નીચે જણાવેલા સામાન્ય નિયમો ખરાબર ગોખી રાખવા જોઈએ.

(૧) દાક્તરને બોલાવવા.

(૨) લોહી વહેતું હોય તો બંધ કરવું અને દર્દીને ખસેડતાં પહેલાં તપાસ કરવી કે તેને કંઈ અસ્થિભંગ થયો છે અગર સાંધો ઉતર્યો છે કે નહિ.

- (૩) દહીંને આરામ લાગે એવી સ્થિતિમાં મૂકવો.
- (૪) કપડાં ઢીલાં કરવાં.
- (૫) તેને પુખ્ત હવા મળે એમ કરવું.
- (૬) કંઈ પણ ચીજ ખાવાપીવા આપવી નહીં.
- (૭) દહીંને એકલો મૂકી જવું નહીં.
- (૮) તેના મોઢમાંથી દારૂની વાસ આવે તે ઉપરથી તે છાકટોજ થયો છે એમ માની ન લેવું.

આ પાન સામે આપેલા પરિશિષ્ટ ૨ માં જૂદા જૂદા કારણોથી થતી બેશુદ્ધિ તથા તે ઓળખવાની રીતો આપેલી છે.

શરીરને ધક્કો.

આપણે શરીરના ધક્કાને માટે પ્રથમ ધણીવાર બોલી ગયા છીએ. એને શીત અથવા શક્તિપાત પણ કહે છે.

એમાં આખું શરીર સામાન્ય રીતે નબળું પડે છે અને તેથી એ સંબંધે ખાસ ચોક્કસી રાખવી પડે છે. અતિશય ખૂંટી લાગવાથી, સખત ઇજાઓ થવાથી

પરિશિષ્ટ ૨ નું. જાણી જાણી જાતની બેશુદ્ધિનાં કારણો, તે પારખવાની રીતો, અને તેમના ખાસ ઉપચારો.

[illegible]

અને બારે શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી શરીરને ધક્કો લાગે છે. એની નિશાનીઓ નીચે મુજબ છે:—

(૧) નબળી ઝડપથી ચાલતી નાડ. (૨) ચહેરાની શીકાશ અને તેનો સોહરાઈ ગયા જેવો દેખાવ. (૩) અતિશય ઠંડી બીની ચામડી. (૪) કોઈવાર ઉત્તરી થાય છે પરંતુ બેકામી (બેશુદ્ધિ) લાગ્યેજ નીપજે છે.

ઉપચાર:-દદીને માથું નીચું રાખી સૂવાડવો. (૨) બહાર રસ્તાપર હોય તો ધાબળી અગર કોટ ઓરાડવો. જો ઘરમાં બિછાના ઉપર સૂવાડ્યો હોય તો પલંગના પગ આગળના પાયા નીચે કંઈ મૂકી તે ઉંચા કરવા, અને ગરમ પાણીની પ્લાટલી લગાવી ગરમ કરેલી ધાબળીઓ ઓરાડવી. (૩) ગરમ વસ્તુઓ પાવી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દમ લેવાના માર્ગો.

આ નીચે મુજબ હોય છે. (આકૃતિ ૪૫):—

૧. શ્વાસનળી.
૨. તેના મુખ્ય ફાંટાઓ.
૩. ફેફસાં.

શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાના બે ભાગ છે; (૧) દમ લેવાની ક્રિયા; એમાં હવા ફેફસામાં જાય છે. (૨) દમ બહાર કાઢવાની ક્રિયા; એમાં ફેફસામાંથી હવા પાછી બહાર નીકળે છે.

એક તનદુરસ્ત માણસ એક મિનિટમાં પંદરથી અરાઢવાર શ્વાસોશ્વાસ લે છે. હવા નાક અને મોં વાટે દાખલ થઈ શ્વાસનળીમાં અને તેના મુખ્ય ફાંટાઓમાં રહી ફેફસામાં જાય છે.

ત્યાં તે પ્રાણવાયુ આપી દઈ લોહીને લાલ અને તેજવાળું બનાવે છે અને શરીરના મેલ અથવા

ફેફસાંની રાખરૂપી કાર્બોનિક ઑક્સિડ ગેસ નામના વાયુને ચુસી લેછે.

હવા માણુસની જીંદગીને માટે ખાસ જરૂરની છે અને તેથી દમ બંધ થયો એટલે જલદીથી મોત નીપજે છે.

દમ થોડોકવાર બંધ થાય એવા ધણા અકસ્માતો છે.

તુર્તાતુર્ત^૧ ઇલાજ શીખનાર ધણી જૂદી જૂદી રીતે ફેફસાંનું કામ પાછું ચાલુ કરી જીંદગી બચાવી શકે છે.

આ રીતને શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવાની રીત કહે છે.

એ ત્રણ જૂદી જૂદી જાતની છે અને તેના જૂદા જૂદા ફાયદાનું આ સાથેના ફાઇમાં વર્ણુન આપ્યું છે

ધાસોશ્વાસ ચલાવવાની ત્રણ રીતો.

	રોકરની રીત.	સીલ્વેસ્ટરની રીત.	લાંબાઈની રીત.
૧. હઠીનાં કપડાં.	કપડાં કાઢી લેવામાં બિલકુલ વખત ગુમાવવો નહીં.	કપડાં કાઢી નાખવાં અને હઠીની ગરદન, છાતી તથા કમ્બર આસપાસ તકન ખુલાસો કરવો.	કપડાં કાઢી નાખવાં.
૨. હઠીને સુવાડવાની રીતિ.	હઠીને ઉંધો એટલે પીઠ ઉપલી તરફ રહે એવી રીતે.	ખભાની નીચે કંઈ ગાદી મુકી ચતો-પીઠભેર.	પીઠ ભેર અગર એક પડખે.
૩. અડધ કરનારે કેમ ખેસવું તે.	હઠીના માથા તરફ મ્હોં રાખી તેને એક પડખે ધુંટણીએ પડવું.	હઠીના માથા પાછળ ધુંટ-ણીએ પડવું.	હઠીને એક પડખે ધુંટ-ણીએ પડવું.
૪. શાસના માર્ગો આપવાનું ધ્યાન.	નાક તથા મ્હોંમાં કંઈ પણ રોકાણ કરે એવી વસ્તુ હોય તે કાઢી નાખવી.	મ્હોં ઉઘાડી તેમાંથી અને હોઠ ઉપરથી રીણ નાંખવું, જીભ બહાર કાઢવી.	મ્હોં ઉઘાડી સાફ કરવું.

૫. મહાદેવ દર્દીની કમર ઉપર (૧) દર્દીના બે હાથો કોણી એક રમાલ
 કરનારે કરવા પાતાની બન્ને હથેળી ની નીચેથી ઝાલવા અને તેમને વડે દર્દીની
 ની હીલચાલ એ મુકવી, અને પો- બહારની બાજુએ ગોળ વાંક જાલ પકડી
 તાનું શરીર આગળ જુ- આપી પહોળા કરી ઉપલી આગળ ખેંચી
 કાવી મજબુત હાથે તરફ-આપણા તરફ-ખેંચવા કાઢવી અને
 પીઠ તથા છાતીના ની- અને તેમ કરતાં કોણીએ જમી બે સેકંડ
 ચલા ભાગ ઉપર સીધું ને અડાડવી. આમ કરવાથી તેમજ પકડી
 ઢખાણ કરવું. આમ છાતી પહોળી થઇ અંદર હવા રોખવી. પછી
 કરવાથી દર્દીનાં ફેફ- ઢાખલ થશે. (૨) પછી બંને પાછી મ્હોંમાં
 સાંમાંથી હવા બહાર વાગેલા હાથોને ધીમે ધીમે જવા દેવી.
 નીકળશે. પછી પાછા આગલી તરફ નીચે અને અંદ-
 હાડવું અને હાથોને રની બાજુ તરફ ઢાવી દર્દીની
 ભાર ઢીલો કરવો પણ છાતી ઉપર સીપીના હાડકાની
 હાથ ઉંચકી લેવા નહીં બંને બાજુએ તેના ભુજ તથા
 આમ કરવાથી દર્દીનાં કોણીએ વડે મજબુત ઢખાણ
 ફેફસાંમાં હવા ઢાખલ કરવું આમ કરવામાં ફેફ-
 થશે. સામાંની હવા બહાર નીકળી
 જશે.

શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવાની ત્રણ રીતો-ચાલુ.

	રોકરની રીત.	સીલ્વેરરની રીત.	લોખાંડની રીત.
૬. વધારાની તબવીજ.	રમેલીંગ સ્ટાલ્ટ સુધા- હવું. છાતી ઉપર ભીનો ટુવાલ માર્યા કરવો. સારવાર પુરી થઈ રહ્યા પછી હટીતું અંગ ગ- રમ રાખવું.	રોકરની રીતમાં જણાવ્યા પ્રમાણેજ કામ લેવું.	રોકરની રી- તમાં જણાવ્યા પ્રમાણેજ કામ લેવું.
૭. ફાયરકાઓ.	એકજ માણસ જરૂર પથી આ રીતે કામ કરી શકે છે.	દુખી ગયેલા માણસોને માટે પણી ઉપયોગી છે.	પાંસળીઓ લાંગી ગઈ હોય ત્યારે ખાસ ઉપયોગી છે.

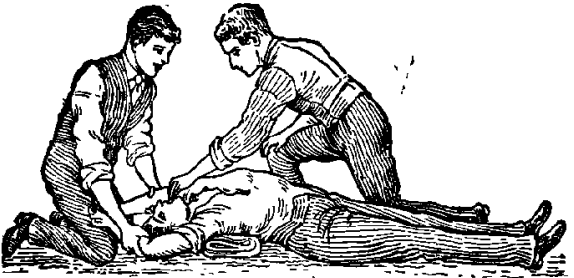
ચેતવણી:—ત્રણે રીતોમાં આપેલાં વર્ણન પ્રમાણે એક મિનિટમાં પંદરથી અરાઢવાર અમલ કરવો; કારણ કે માણસ તનદુરસ્તીમાં એક મિનિટમાં એટલી વાર શ્વાસોશ્વાસ લેછે.

આકૃતિ ૫૫ મી. શૈક્ષરની રીત (દમ બહાર કાઢવાની).

આકૃતિ ૫૬ મી. શૈક્ષરની રીત (દમ અંદર લેવાની).

આકૃતિ ૫૭ મી. સિલ્વેસ્ટરની રીત (હમ અંદર લેવાની).

આકૃતિ ૫૮ મી. સિલ્વેસ્ટરની રીત (હમ બહાર કાઢવાની).

નીચલા અકરમાતોમાં મુખ્ય કરી શ્વાસાવરોધ
થાયછે:-

૧. ગળાફાંસો.
૨. ગળાટૂંપો.
૩. ગુંગળાઇ મરવું.
૪. ડૂબી મરવું.
૫. વિજળીનો ધક્કો.

૧. ગળાફાંસો:-ઉપચાર:-

- (૧) મદદ સાર ખીજ માણસોને બોલાવવા.
- (૨) દર્દીને નીચલે લાગેથી બાથમાં પકડવો.
- (૩) દોરડાં ઉપર શરીરનો ભાર ન પાડતાં
તે થોડુંક ઢીલું થાય એટલેજ દર્દીને
ઉંચો કરવો.
- (૪) મદદ કરનાર માણસ પાસે દોરડું કપાવવું
અગર પોતાનો એક હાથ ખુલ્લો કરી
પોતે કાપી કાઢવું.
- (૫) દોરડું કપાય ત્યારે શરીર ધબ લઇ નીચે
પડી પછડાય નહિ તે માટે તેને બરાબર

ટેકવી રાખવું.

(૬) ગરદનની આસપાસથી દોરડું કાઢી નાખવું.

(૭) કપડાં ઢીલાં કરવાં.

(૮) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.

૨. ગળાદૂપો:-ઉપચાર:-

(૧) ગળાની આસપાસ દોરડું કે કંઈપણ બાંધેલું હોય તે કાઢી નાખવું.

(૨) કપડાં ઢીલાં કરવાં.

(૩) મ્હોં ઉઘાડી ગળું સાફ કરી નાખવું.

(૪) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.

૩. ગુંગળાઈ મરવું:-ધૂમાડાથી અગર બીજા વાયુઓથી માણસ ગુંગળાઈ જાય છે. એરડો ધૂમાડાથી અગર વાયુઓથી ભરાઈ ગયો હોય તો પણ ગુંગળામલા માણસને બચાવવાની રીત એકસરખીજ છે. તે નીચે પ્રમાણે:-

(૧) એક ત્રિકોણાકારના પાટા માફક હમાલને ગડી કરી પાણીમાં અગર એક ભાગ સરકો અને ચાર ભાગ પાણીના મિશ્રણમાં બોળી

તે આપણા મ્હોં ઉપર એવી રીતે બાંધી દેવો
કે નીચલી કેર નાકના દાંડાને વચલે ભાગે
આવે અને ટોચ ઉપર થઇ નીચે લટકતી રહે.

(૨) પછી પાંચ સાત બહુ ઉંડા દમ લેવા.

(૩) ચારઆઠ વાંકા વળી દર્દી તરફ ઝડપથી
જઇ તેને એક પડખે ઉભા રહેવું.

(૪) દર્દીને પાછળ વળુવેલી 'ફાયરમેન્સ લીફ્ટ'
નામની રીતે હિંચકી બહાર લઇ જવો.

(૫) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.

૪. ડૂબી મરવું:—માથુસ પાણીમાં ડૂબે તો
તેનું મોત ગુંગળાઇ જવાથી નીપજે છે, અને તે
શિવાય નીચલા કારણોથી પણ નીપજે છે:—(૧)
અતિશય થાકથી, (૨) શરીરના ધક્કાથી, (૩)
એકદમ હૃદય બંધ પડી જવાથી. (૪) હૃદયના
કાંઇ દરદથી, અને બીજાં ઘણાં કારણોથી, આ ઉપ-
રથી, કેટલાક સારા તરનારાઓ ઘણીખરી વાર
પાણીમાં પડતાંજ એકદમ ડૂબી જાય છે અને પોતાને
બચાવવાની કાંઇ પણ કોશિશ કરતા જણાતા નથી

તેનું કારણ સમજી શકાય છે. માણસો પા કલાક સુધી પાણીની સપાટી નીચે રહેવા છતાં તેમને બહાર કાઢી શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવાથી તેઓ પાછા સજીવન થયાના દાખલાઓ નોંધાયલા છે.

કોઈ માણસ ડૂબી ગયલા જેવો માલમ પડે તો તેની સારવાર કરવામાં નીચલા હેતુઓથી કામ લેવું જોઈએ:—

- (ક) દમ લેવામાં રોકાણ થતું હોય તો તેનું કારણ દૂર કરવું.
- (ખ) દમ પાછો લેવાનો શર થાય એવી તબીબી વીજ કરવી.
- (ગ) શરીરમાં લોહી ફરતું થઈ પાછી ગરમી આવે એવી તબીબી વીજ કરવી. તેટલા માટે નીચે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા:—
- (૧) નજીકના એકાદ ઘરમાંથી કામળ, કપડાં, ગરમ પાણીની બાટલીઓ, ગરમ ચા, ગરમ કૌશી અને ગરમી લાવનારી દવાઓ મંગાવવી.

- (૨) દાકતરને બોલાવવા.
 (૩) એક ગાડી મંગાવવી.
 (૪) દાકતર આની, દર્દી મરી ગયો છે એવી
 ખાત્રી આપે ત્યાંસુધી, શ્વાસોશ્વાસ ચલાવ્યા
 કરવો.

ચેતવણી:—ડૂબી ગયલા માણસનો શ્વાસોશ્વાસ
 કેટલી મુદત સુધી ચલાવવો તે બદલ કંઈ નક્કી
 કરવામાં આવ્યું નથી.

ઘણીવાર બે અથવા વધારે કલાક સુધી મચ્છા
 રહેવાથી દર્દીઓ સજીવન થયા છે.

દર્દી પોતાની મેળે શ્વાસોશ્વાસ લેવા શરૂ કરે
 ત્યારપછીજ (ગ) ના મથાળા નીચે કહેલો હેતુ પાર
 પાડવાના ઉપાયો—ગરમ કામળ, ગરમ પાણી, ગરમ
 ચા, ફાંશી અને ગરમી લાવનારી દવાઓ બદલના—
 લેવા ત્યાંસુધી એ ઉપાયો નજ લેવા.

૫. વિજળીનો ધક્કો:—વિજળીનાં બાંધકામો
 તથા સાંચાકામોને અડવાનાં જોખમો હવે ઘણાખરા
 માણસો સાધારણ રીતે સમજેછે.

વિજ્ઞાના તારને હાથ લગાડવાથી નીચલાં
પરિણામો આવવા સંભવ રહેછે:—

(૧) શરીરને અતિશય સખત ધક્કો.

(૨) બેશુદ્ધિ.

(૩) મરણ.

જે માણસ તારના સમાગમમાં આવ્યો હોય તે,
તારને અડેલો પોતાના શરીરનો ભાગ ત્યાંથી બેંચી
લેવાને શક્તિવાન રહેતો નથી કારણ કે વિજ્ઞાના
પ્રવાહને લીધે તેની હિલચાલ કરવાની શક્તિજ ગુમ
થઈ જાય છે.

ઉપચાર:—સૌથી પહેલું કામ એ કરવાનું હોય છે
કે:—(ક) બંને તો વિજ્ઞાનો પ્રવાહ બંદ કરી દેવો (ખ)
જો પ્રવાહ બંધ કરવો અશક્ય હોય અથવા તેમ કરતાં
ધણે વાર લાગવાથી દર્દીને વધારે જોખમ થવાનો
સંભવ હોય તો પછી દર્દીને તારથી અલગ કરવા
તજવીજ કરવી. માત્ર મદદ આપનારે પોતે ધ્યાનમાં
રાખવાનું છે કે, તેમ કરવામાં પોતાને વિજ્ઞાનો ધક્કો
લાગવાનો ધણો ભય રહેછે. મદદ કરનારે પોતાના શ-

રીરમાંથી વિજળીનો પ્રવાહ જઈ ન શકે તેને માટે કંઈકે રક્ષણકર્તા ચીજનો-જેમાંથી વિજળી પસાર થઈ ન શકે એવી નિર્વાહક ચીજનો-ઉપયોગ કરવો. એવી ચીજને નીચે જણાવી છે:—

(૧) રબરની વસ્તુઓ.

(૨) સૂકું લાકડું.

(૩) સૂકો કાચ.

(૪) સૂકું પરાળ.

(૫) સૂકું કપડું.

હમેશાં વપરાતી બધી ધાતુઓ-લોહું, તાંબું, પિત્તળ વિગેરે-માંથી વિજળી સહેલાઈથી પસાર થાય છે માટે તેવી વસ્તુઓ વાપરવી નહીં. પાણીમાંથી પણ વિજળી સહેલાઈથી પસાર થાય છે, માટે આવે પ્રસંગે બીનાં કપડાંનો ઉપયોગ કરવો નહીં.

આ કારણોને લીધે નીચે મુજબ આપણે કામ લેવાનું હોય છે:—

(૧) દહીં વિજળીના તારને અડીને પડ્યો હોય

તેને એક વાંસ વડે ખસેડી અલગ કરવો;
અથવા

- (૨) આપણી હથેળી ઉપર સૂકી ડગલાની બેંચ વાળી દઇ અગર તંબાકુ ભરવાની રબરની ખાત્રી કાથળી મેળાં માફક પહેરી લઇ તે હથેળી વડે દર્દીને હડસેલો મારી અલગ કરવો; અગર
- (૩) એક સૂકો કાટ લઈ તેને બચિા વડે પકડી તેવડે અગર એકાદ સૂકો કમ્મરપટો અગર પગે બાંધવાની પટી દર્દીના માથા ઉપર, અગર તેના શરીરની આસપાસ નાખી તે વડે દર્દીને ખેંચી લઈ અલગ કરવો.
- (૪) ત્યારબાદ બેશુદ્ધિના સામાન્ય ઉપાય, આગળ કહી ગયા પ્રમાણે, લેવા.
- (૫) દમ ચાલતો બંધ થઇ ગયો હોય તો શ્વા-સોશ્વાસ ચલાવવો.
- (૬) શરીરના ધક્કાનો ઇલાજ કરવો.
- (૭) બળી ગયલા ભાગને પાટાપુટી કરવી.

ગળામાં કંક બહારની વસ્તુનું ખુંચી
 બેસવું:—જો કાઈ માણસને ખાતાં ખાતાં ગળામાં
 હાડકું અગર કંઈ બીજી ચીજ ખુંચી બેસે ને તેને
 દમની રૂંધામણ થાય તો તેનું મ્હોં ખુલ્લું કરી
 આપણા હાથની તર્જનિકા (અંગુઠાની જોડેની)
 આંગળી તેના ગળામાં ચલાવી દબાવે તેવડે ખુંચી
 બેઠેલી વસ્તુ કાઢી નાખવા કૌશલ્ય કરવી.

આપણી આંગળી મૂકતાં તેને ઉલટી થાય તો
 ઓર બી ઠીક થશે. આંગળી વડે ચીજ કાઢી ન
 શકાય તો દર્દીનું માથું ઝુકવું નીચું રખાવી તેના
 બેડે ખભા વચ્ચે જોરથી થપ્પડ મારવી, એટલે
 ખુંચી બેઠેલી ચીજ નીકળી જશે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ઝેરો અને તેના ઉપચાર.

કાષ્ટ ચીજ મ્હોંમાં લેતાં અગર ખાતાં અગર લોહીમાં ચૂસાઈ જવાથી તનદુરસ્તીને તુકથાન કરે અગર જીંદગીને હાનિ પહોંચાડે તેને ઝેર કહેછે.

યુરોપ કરતાં હિંદુસ્તાનમાં ઝેર આપવાના પ્રકારો ઘણી વધારે સંખ્યામાં બનેછે અને તેથી ઈંગ્લાંડમાં રચાયેલાં પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તકમાં તેના તુર્તાતુર્ત ઇલાજ બદલ વધારે ખુલાસાથી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

ઝેકંદરીમાં (૧) કાષ્ટ તનદુરસ્ત માણસને એકાએક ભમંકર નિશાનીઓ ઉપડી આવે, અગર (૨) કંઈ ખાવા પીવાનું લીધા પછી થોડા વખતમાં એવી નિશાનીઓ જણાઈ આવે તો ઝેર પીધાનો શક પેદા થાયછે.

નિશાનીઓ જૂદીજૂદી તરેહની હોય છે અને જેવું
ઝેર લીધું હોય તે પ્રમાણે ઉપચાર જૂદાજૂદા હોય છે.

કોઈ માણસને એકાએક ત્રાસદાયક નિશાનીઓ
જણાય તે ઉપરથી એકદમ એમજ માની ન લેવું કે
તેના ખાધામાં ઝેર આવ્યું છે. અમુક માણસને એક
ચીજ સારી અસર કરે તે બીજાને ઝેરી થઈ પડે
એમ બને છે, અને કેટલીકવાર દેખાઈતી રીતે સારો
જણાતો ખોરાક ખાધાથી કેટલાક માણસમાં ઝેરના
લક્ષણો પેદા થાય છે અને કેટલાકને બિલકુલ કંઈ
થતું નથી. પાછળ આપેલા કાઠા ઉપરથી જણાશે
કે કેટલાક બગડેલા ખોરાકથી ઝેરી નિશાનીઓ
ઉત્પન્ન થઈ ધણીવાર મોત નીપજે છે.

કોઈએ ઝેર ખાધાનો શક હોય તેવે પ્રસંગે તમને
તુર્તાતુર્ત ધ્યાન માટે બોલાવવામાં આવે તો, તમારે -
(૧) ઓરડામાં અને આસપાસ ઝડપથી નજર નાખી
કોઈ ઝેરની બાટલી પડી છે કે નહીં તે જોઈ લેવું.
(૨) કંઈ પણ ચીજ પડી હોય તે ફેંકી દેવાડવી
નહીં. (૩) મ્હોં કે કપડાં ઉપર કંઈ ડાઘ પડ્યા હોય

તેનું સંભાળથી અવલોકન કરવું. ક્ષોભક ઝેર લેવામાં આવ્યું હશે તો બહુ કરી ડાઘ જણાશેજ, અને તે જણાય તો તે પ્રમાણે ઉપચારમાં ધરીત ફેરફાર કરવો. (૪) દર્દીના મ્હોંમાંથી કેવી વાસ આવે છે તે જોવું, કારણ કાર્બોલિક એસિડ, મુસિક એસિડ (કડવી બદામનો તેજબ), અશીણ અને દારૂના ઝેરમાં તે ઉપયોગી થઈ પડે છે. (૫) ઝુંકણ આવે છે કે નહીં તે બદલ પણ તપાસ કરવી. (૬) કીકીઓની હાલત તપાસવી, કારણ કે ધતુરાના ઝેરમાં તે મોટી થયલી અને અશીણમાં સંક્રાંતિ નહાતી થયલી હોય છે.

ઝેરની સામાન્ય સારવાર:—ઝેરમાં તુર્તાતુર્ત ઇલાજ નીચે પ્રમાણે કરવા:—

(૧) કયું ઝેર ખાધાનો શક છે તે બદલ લેખી સંદેશ મોકલી દાકતરને બોલાવવા.

(૨) ઝેરની અસર નાબુદ કરવા અથવા ઓછી કરવાના ઇલાજ લેવા.

(૩) હોજરીના તથા આંતરડાના અંદરના પડનો બચાવ કરવા માટે ઓલીવ ઓઇલને

(સાલીટનું તેલ) કે કોઇ બીજું વનસ્પતિક અગર પ્રાણીજ તેલ, ઈંડાની સફેતી, રંગદાર રહ્યા, અથવા આટા ને પાણીનું મિશ્રણ આપવું.

(૪) મહોં અગર હોઠ ઉપર કંઈ પણ ડાઘ ન હોય તોજ ઉલટીની દવા આપવી. ઉલટી કરાવવા માટે સૌથી અકસીર ચીજો એક ટમ્બલર ભરી પુક્કાં પાણીમાં એ ચમચા રાખતો ભૂકા અગર એક ચમચો નિમક છે.

ઢેરની અસર પ્રમાણે તેના નિયલા વર્ગો કરવામાં આવ્યા છે:—

૧. નિદ્રાજનક, એટલે ઉંઘ લાવનારાં.
૨. દાહક, જેવાં કે જૂદીજૂદી ધાતુઓ, સોમલ, પારો, કાચનો ભૂકા, અને ઘાસતેલ, (કૌરોસીન).
૩. ક્ષોભક એટલે શરીરના અંદરના ભાગોને બાળી નાખે એવાં ઢેરો દાખલા તરિકે જલ્દલદ તેજબો.

૪. માદક ઝેરો એટલે જો ઝેરો જ્ઞાનના માર્ગો
 (લેબ્ડું, તંતુઓ વિગેરે) ઉપર અસર કરી,
 સન્નિપાત અગર અતિશય મનની ઉશ્કેરણી
 પેદા કરે તે; દાખલા તરિકે બેલેડોના, દારૂ,
 ભાંગ, કૂતરાની ટોપ વિગેરે.

આ દેશમાં દાકતરની મદદ સહેલાઈથી ન મળી
 શકે એવા ઘણા સંજોગો હોય છે, માટે જુદાંજુદાં
 ઝેરોના ઉપચારોનો નીચલો કોઠો એવા હેતુથી
 બનાવવામાં આવ્યો છે કે તે આ દેશના વતનીઓને
 ઉપયોગી થઈ પડે.

સાધારણ રીતે વપરાતાં ઝેરા, તે પારખવાની નિશાનીઓ, અને તેના ઉપચારો.

ઝેરા.	નિશાનીઓ.	ઉપચારો.
મધકનો અને સુરાખારનો તેલજ તથા નિમકનો તેલજ	(૧) હોઠ અને મ્હોંમાં ધોળા ડાઘ (નિમકના તેલજથી), ધીળા ડાઘ (સુરાખારના તેલજથી) અથવા કાળા ડાઘ (મધકના તેલજથી). (૨) મ્હોં, મળા તથા પેટમાં દુખાવો. (૩) અતિશય તરસ. (૪) લોહીના રંગની ઉલટી.	(૧) ઉલટીની ક્ષણે આપવી નહીં પરંતુ બાઈકાર્બો- નેટ ઓફ સોડા (સોડા- ખાર) અગર ચાકનો બૂકો એક ચમચો લઈ તેને દશઆઉંચ ચનાના પાણી તથા દુધના સર- ખા ભાગનાં મિશ્રણમાં મેળવી આપ આપ કર્યા કરવું. ત્યાર પછી એક પાઈન્ટ (સવારોર) પાણીમાં પાંચ આઉંચ

સાધારણ રીતે વપરાતાં ઝેરો, તે પારખવાની નિશાનીઓ અને તેના ઉપચારો.

ઝેરો	નિશાનીઓ.	ઉપચારો.
<div data-bbox="62 840 103 979" style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">કાર્બોલિક</div> <div data-bbox="134 672 279 840">કાર્બોલિક અસિડનામનો તેજા.</div>	<p>(૫) બોલવામાં મુશ્કેલી. (૬) શીત.</p>	<p>સાલીટનું તેલ મેળવી તે પાઈ દેવું.</p>
	<p>(૧) ઉપરની માફકજ, માત્ર હોઠ અને મોંમાં ઉજળા ડાઘ. (૨) સ્નાયુઓ ઢીલા અને કામ ન કરી શકે એવા. (૩) શીત.</p>	<p>(૧) એક પાઈન્ટ પાણીમાં પા પાઈન્ટ (પાંચ આઉંસ) સાલીટનું તેલ મેળવીને. (૨) પુષ્કળ હાથ. (૩) અડધી પાઈન્ટ ગરમ પાણીમાં અડધો આઉંસ વિલાયતી નિમક અગર સલ્ફેટ ઓફ સોડા મેળવીને. (૪) પુષ્કળ હાથ.</p>

અંમેનિયા, (૧) બાહ્ય અને ઉલટી
કૌસ્ટીક સોડા (હમેશા હોય છે).
અમર કૌસ્ટીક (૨) દુખાવો અને બાહ્ય-
પોટેશ જેવા ની કબજીયાત
જલ્લદ દારો (૩) થીત.
(ખારો).

સોમલ.

(૧) ચાલુ ઉલટી અને
બાહ્ય.
(૨) પીંડીમાં આંકડી
(ટેટામાં આંકડાં)
અને દુખાવો.
(૩) હઠી નંખાઈ ગયેલો
અને બેશુદ્ધ.

(૫) પગ આગળ રોક.
(૧) શ્વાસોશ્વાસ થલાવવો.
(૧) ઉલટીની દવા આપવી
નહીં.
(૨) સરકો અગર લીંબુનો રસ
પાણીમાં મેળવીને.
(૩) દુધ.
(૪) સાલીટનું તેલ પાંચ
આઉન્સ એક પાઈન્ટ
પાણીમાં મેળવીને.
(૧) ગરમ પાણીમાં નિમક
નાખી જલદીથી ઉલટી
કરાવવી.
(૨) દુધ, બ્રાન્ડી અને
સાલીટનું તેલ.
(૩) શ્વાસોશ્વાસ થલાવવો
અને પગ ગરમ રાખવા.

૭૨

ટીપ:-સોમલના એરતી નિશાનીઓ કોલેરાને બહુ મળતી આવે છે.

સાધારણ રીતે વપરાતાં ઝેરો, તે પારખવાની નિશાનીઓ અને તેના ઉપચારો.

ઝેરો	નિશાનીઓ.	ઉપચારો
<div data-bbox="73 823 103 935" data-label="Text" style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">કાચનો બૂકો.</div> <div data-bbox="129 501 288 620" data-label="Text"> <p>વાટેલો કાચ (કાચનો બૂકો)</p> </div> <div data-bbox="145 1005 288 1124" data-label="Text"> <p>ધાસતેલ (ઝેરોસીન.)</p> </div>	<div data-bbox="293 494 562 606" data-label="Text"> <p>(૧) પેટમાં અતિશય દુખાવો.</p> </div> <div data-bbox="293 613 562 830" data-label="Text"> <p>(૨) આ નરમ પ્રકારનું ઝેર છે, એમાં ઝાડા થઈ કરંજ આવી સોહી પડે છે.</p> </div> <div data-bbox="293 1005 562 1110" data-label="Text"> <p>(૧) મ્હોં અને ગળામાં ખળત્રા.</p> </div> <div data-bbox="293 1117 562 1278" data-label="Text"> <p>(૨) ઉલટીમાં તેલવાળો લાગ દેખાય અને ધાસતેલની વાસ</p> </div>	<div data-bbox="572 494 876 886" data-label="Text"> <p>(૧) પ્રથમ કોખી (કરમકલ્લા) બેવો કંઈ ખોરાક ઝાઝા પ્રમાણમાં આપવો કે તેમાં કાચનો બૂકો મળી ભય, અને તેથી હોજ- રીની દિવાલનો અથાવ ધાય, પછી</p> </div> <div data-bbox="572 893 876 949" data-label="Text"> <p>(૨) ઉલટીની દવા આપવી.</p> </div> <div data-bbox="572 1005 780 1061" data-label="Text"> <p>(૧) ઉલટીની દવા.</p> </div> <div data-bbox="572 1068 707 1117" data-label="Text"> <p>(૨) ઝૂંડી.</p> </div> <div data-bbox="572 1124 749 1173" data-label="Text"> <p>(૩) પગને શોક.</p> </div>

બમડેલું માંસ
સડેલી તરકારી,
કોહેલી માછલી,
વિગેરે.

આવે
(૩) મ્હેમાં (હમમાંથી
બહાર કાઢેલી
હવામાં) તેલની
વાસ આવે.
(૪) અતિશય તરસ.
(૫) શીત અને બેશુદ્ધિ.

(૧) ઉલટી અને ઝડો.
(૨) અતિશય નાતવાની
અને રનાયુઓની
દીવાસ.
(૩) ભૂરા રંગની જીલ.
(૪) તાવ અને ઝડપથી
ચાલતી નાડ.

ટીપ:-કૌલેરાને મળતી
નિશાનીઓ હોય છે. માત્ર
તેમાં (કૌલેરામાં) તાવ
હોતો નથી.

(૧) ઉલટીની હવા,
(૨) બે આર્થ્રીસ એરંક્યુ,
(૩) પ્રાન્ડી અને ગરમ દુધ,
(૪) પગને શેક.
(૫) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.

સાધારણ રીતે વપરાતાં ઝેરો, તે પારખવાની નિશાનીઓ અને તેના ઉપચારો.

ઝેરો.	નિશાનીઓ.	ઉપચારો.
ફોસ્ફરસ (આ ઝેર ઉદર મારવાના ઘણાં ઝેરોમાં અને દિવાસળીમાં આવે છે),	(૧) હુખાવો અને ઉલટી, ઉલટી કરેલા પદા- ર્થમાં લસણ બેવી વાસ આવેછે અને વખતે અંધારામાં ચળકે છે. (૨) નાકમાંથી લોહી. (૩) તાણ (ઉપદ્રવું).	(૧) ઉલટીની દવા. (૨) એક પાઈન્ટ પાણીમાં પાંચ ગ્રેન પોટાશ પર્મેન્ગેનેટસ. (૩) ગરમી લાવનારાં પીણાં. (૪) કોઈ પણ ભતતું તેલ આપવું નહીં.
પારો.	(૧) મ્લોંમાં ધાતુ બેવી રવાદ. (૨) ઉલટી તથા જાડો. (૩) છલ ધોળી. (૪) શીત.	(૧) આટા અને પાણીનું મિશ્રણ અમર ઈન્ડાની સફેતીનું પાણી સાથે મિશ્રણ. (૨) પક્ષી ઉલટીની દવા.

ટપેન્ડીન.

- (૧) પુરકતો દમ.
- (૨) કીકી સંકોચાયલી.
- (૩) સ્નાયુઓ અકંકડ થઈ ઉડ્યા કરે (આંકડી આવ્યા કરે).
- (૪) મ્હોંમાં તોલની વાસ અને બનકશાના ફૂલ જેવો પિશાબમાં વાસ.

અરીસ અને તેની અસ-ખ્ય બૂઢી બૂઢી બનાવટો; હા-ખલા તરિકે અરીસનો અર્ક (લોડેનમ),

- (૧) ઘેન.
- (૨) કીકીઓ બહુજ ન્હાની (હેક ટાંચ-લીની આણી જેવી)
- (૩) વધતી ઓછી બેથુદિ અને હઠી ઉશ્કેરાઈ અજાડપણા કરતો.

(ફુકકાં પાણીમાં નિમક)
(૩) લેમોનેડ અને પ્રન્ડી.

- (૧) ઉલટીની દવા ૨ લાખ.
- (૩) હંડક આપનારાં પીણાં.

- (૧) નિમક અને પાણીથી ઉલટી કરાવવી.
- (૨) ખાલાઓ ભરી મરમ આપ આપ કરવી.
- (૩) હઠીના મ્હોં ઉપર લીના હવાલથી ફટકા મારી તથા તેને ચલાવ્યા કરી

સાધારણ રીતે વપરાતાં ઝેરો, તે ઓળખવાની નિશાનીઓ અને તેના ઉપચારો,

ઝેરો.	નિશાનીઓ.	ઉપચારો.
નિશ્ચલનક. { મોર્ફીઆ, કલોરોડીન, પે- રેઝોરિક (ટીક- થર કુમ્મરેકો વિગેરે.)	(તોફાન કરતો). (૪) પછી શીત. (૫) મ્હોંમાંથી અમીણની વાસ.	અગ્રત રાખવો. (૪) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.
કરનારો. { બેલ્ડોના અને ધતુરા. (ધતુરો આ દેશમાં સૌથી વધારે વપરાય છે અને	(૧) ગળાનું સઠાઈ બહુ. (૨) ગળવામાં મુશ્કેલી અને તરસ. (૩) ચક્કર અને લપેટા લથડીઆં.	(૧) ઉલટીની દવા (કુકડાં પાણીમાં નિમક). (૨) કુશિયારી લાવનારી દવા (દાખલા તરિકે બ્રેન્ડી).
અસર. { તેની નિશાની- ઓ બેલ્ડોનાને મળતી હોય છે.)	(૪) ચહેરો લાલ, (હોહી ધાઈ આવેલું). (૫) કીકી મોટી થયેલી.	(૩) ગરમ ચ્હા અમર કાફી. (૪) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો. (૫) હાથપમને અડીને ગરમ

કડવીખામનો
તેજા, (મુસીક
એસિક) તથા
સાચનાઈક
આદિ પોટ-
સિયમ.

(૧) હાઈ આમતેમ ફર્યા
કરેછે, લગતું બોલે
છે, રહેલાઈથી બહી
ભય છે, કાલ્પનિક
વસ્તુઓ પકડવા
ભય છે; અને કપડા
પીંખેછે; ત્યાર પછી તે
ખેશુદ્ધ થઈ થાકી જઈ
અસાક્ષ થઈ પડેછે.

(૧) ચક્રર અને લયડીમાં

(૨) હાઈ ખેશુદ્ધ થઈ
પડેછે.

(૩) હમ બહુ મુરબીથી
અને ડચકાં ખાતો
ચાલેછે.

(૪) આંખો ચળકતી અને
તેજસ્વી હોઈ
કીકીઓ મ્હોટી થઈ
ભયછે.

પાણીની બાટણીઓ
મૂકવી અને હાથ પમ
મસળવા.

(૧) ખુલ્લી હવા.

(૨) મ્હોં અને પીઠ ઉપર
ઠંઠા પાણીની ખાલઠો
મારવી.

(૩) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.

(૫) “રમેલીંગ સાલ્ટ ” ની
શીશી મુ’વાડવી.

(૫) ગરમ મ્હા.

ટીપ્સ:—આ જે બહુજ
ઝડપથી અસર કરેછે માટે

સાધારણ રીતે વપરાતાં ઝેરો, તે પારખવાની નિશાનીઓ અને તેના ઉપચારો.

ઝેરો.	નિશાનીઓ.	ઉપચારો.
<div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg); border-left: 1px solid black; padding-left: 5px; margin-right: 5px;">ઉપર અસર કરનારાં.</div> <div style="border-left: 1px solid black; padding-left: 10px;">દાર.</div> </div>	(૫) શીત.	ઉપચારો ખુબ તાપીદથી કરવા.
	(૬) મ્હોંમાંથી કડવી ખામની વાસ.	
	(૧) ચહેરો કુશંકરાયલો અને આંખો લાલ.	(૧) મ્હોં ઉપર ઠંડા પાણીની છાલકો મારી જમાડવો.
	(૨) હોઠ આરમાની રંગના.	(૨) ગરમ ચ્હા પાવી.
	(૩) ચકરી અને ચાલતાં લથડીઆં.	(૩) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.
	(૪) બેશુદ્ધિ (વધતીઓછી).	(૪) રમેલીંગ સોલ્ટ મુંઘાડવું.
	(૫) મ્હોંમાંથી દારેની વાસ.	

કેફેઈન.

ફૂતરાની અગર
વાંદરાની ઝેરી
ટોપ (એક
બલની છત્રીના
આકારની
વનરપતિ)

(૧) દહીંનો ચહેરો ફિકડો
હોય મૂર્છા આવતી
હોય તેમ લાગેછે.

(૨) ચામડી સૂકી,
(૩) નાક અને હમ
ઝડપથી ચાલેછે.

(૪) રનાયુઓમાં ખુબરી.
(૫) ખેશુદ્ધિ.

(૧) તરસ અને મ્હોંમાં
દુખાવો.

(૨) ઝાડો ઉલટા.

(૩) દહીં કેટલીક વાર
રાત્રિઆતમાં ઉશ્કેરાય-
લો અને તોફાની,
પછી શાંત.

(૪) હમ ધુરકતો.

(૫) ખીકીઓ મ્હોટી
થયલી.

(૧) ઉલટીની દવા (દાખલા
તરિકે ફુકાં પાણીમાં
નિમક).

(૨) ખેન્ડી.

(૩) આસોઆસ ચલાવવો.

(૧) ઉલટાની દવા.

(૨) જુલાળ.

(૩) ખેન્ડી.

(૪) હાથે પગે શેક.

સાધારણ રીતે વપરાતાં ઝેરો, તે પારખવાની નિશાનીઓ અને તેના ઉપચારો.

ઝેરો	નિશાનીઓ.	ઉપચારો.
<div data-bbox="96 690 138 1040" data-label="Text" style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);"> હિપર અસર કરનારાં </div> <div data-bbox="146 463 325 579" data-label="Text"> ભાંગ, માંભે અને ચરસ. </div> <div data-bbox="146 1139 325 1262" data-label="Text"> ઝેરક્યુરો અને તેનું સંત્વ. </div>	<div data-bbox="332 453 617 1125" data-label="List-Group"> <ul style="list-style-type: none"> (૧) ખેશુદ્ધિ. (૨) દર્દી સજ્જાતમાં તોફાની--મોટેથી હસે, ગાય-અગર તેના ગુણ જાગોમાં ભગૃતિ આવેલી દેખાય. (૩) પછી તેને ઘેન આવી ખેશુદ્ધ થાય. (૪) કીકીઓ મોટી થઈ નથ. (૧) ભેરથી આંકડી આવી કમર કમાન ભેવી </div>	<div data-bbox="617 523 876 747" data-label="List-Group"> <ul style="list-style-type: none"> (૧) હિલ્ટીની દવા. (૨) ગરમ ચહા. (૩) હાથ પગે રોક. (૪) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો. </div> <div data-bbox="617 1139 876 1262" data-label="List-Group"> <ul style="list-style-type: none"> (૧) હિલ્ટીની દવા. (૨) એક પાઈન્ટ [સવારોર] </div>

ચિત્કનીઆ
(આ કેટલાક
ઉંદરમારવાના
ઝેરમાં આવેછે)

વળી તથા.
(૨) દાંતખીલી (ચાવ-
ણિયાં ખેસી જવાં).
(૩) આંખો ખહાર
નીકળી આવેલી અને
કીકીઓ મોટી પથેલી.
(૪) દમ લેવામાં મુશ્કેલી
(૫) નાક નળણી અને
ઝડપી.

મરમ પાણીમાં હાથ
ઝેડીને પોટાશ પર્મેંગેનેટ,
(૩) ઠાંતર હોય તો કલોરો-
ફોર્મ સૂંઘાડશે.
(૪) શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવો.
[માત્ર આ કામ દર્દીને
કલોરોફોર્મ સૂંઘાડ્યું
હશે તોજ થઈ શકશે]

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પાચનક્રિયાના અવયવો, આંખ, કાન,
અને નાક.

પાચનક્રિયાના અવયવોના (આકૃતિ ૫૪) નીચે
મુજબ છે:—

- (૧) મોઢું અને ગળું.
- (૨) હોજરી (જઠર).
- (૩) આંતરડાં.
- (૪) કલેજું.
- (૫) લીંબલીંબ.

આ અવયવો દરેક માણસના અંગમાં સૌથી
વધારે અગત્યના છે. માત્ર પુર્તાપુર્ત ઇલાજ કરવાના
કામમાં શરીરના બીજા ભાગો કરતાં તે બહુ ઓછી
અગત્યતા ધરાવે છે.

આ અવયવોના સંબંધમાં ફક્ત એકજ બાબ-
તમાં પુર્તાપુર્ત ઇલાજ લેવાની જરૂર પડે છે અને તે

બાબત, શરીરને કંઈ જોર પડવાથી કાતરાની આગળ થતી એક ગાંઠજ છે. તે ગાંઠને, સારણુગાંઠ કહે છે. તેમાં પેટમાંનો કોષ અવયવ-બહુકરી આંતરડાનો ભાગ-પેટની દિવાલમાંથી ચામડીની નીચે બહાર નીકળી આવે છે.

આ ગાંઠ સ્ત્રીઓમાં બહુકરી કાતરાની નીચેજ અને મરદોમાં કાતરાની ઉપર હોય છે.

તે ગાંઠ પોચી અને વધતી જોઈ જોળ હોય છે, અને દર્દી સૂએ ત્યારે નાથુદ થઈ જાય છે. (એટલે દેખાતી નથી).

જે બાકામાંથી સારણુગાંઠમાંનું આંતરડું પેટની દિવાલમાંથી બહાર આવે છે, તે બાકામાં કોષ કારણથી તે (આંતરડું) દયાણુમાં આવી જતું અગર અમળાઈ જતું નથી ત્યાંસુધી કંઈપણ ખાસ નિશાની માલમ પડતી નથી. માત્ર જ્યારે તે અમળાઈ જાય છે ત્યારે બહુ લયંકર નિશાનીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

અમળાઈ ગયેલાં આંતરડાંવાળી સારણુ ગાંઠની નીશાનીઓ અને લક્ષણો નીચે મુજબ છે:—

- (૧) કંઈ એકાએક ખસી ગયું છે એવી લાગણી દર્દીને થાય છે.
- (૨) દુખાવો કોઈવાર અતિશય સખત હોય છે.
- (૩) કાતરા આગળ ગાંઠ થઈ આવે છે.
- (૪) ઘુંટણમાંથી પગવાળી ઉભો કરવાથી કંઈક આરામ મળે છે.
- (૫) કોઈકવાર ઉલટી થાય છે.

ઉપચાર:—

- (૧) વૃત્ દાક્તરને બોલાવવા.
- (૨) દર્દીને સૂવાડી રાખવો.
- (૩) માથું અને ધડનો ભાગ ઉંચો રહે એમ કરવું અને પગને ઘુંટણમાંથી વાળવા.
- (૪) ગાંઠ ઉપર બરફ અગર ઠંડા પાણીનાં પોતા લગાડવાં.

આંખ.

આંખમાં કચરો:—(૩) નીચલાં પોપચાં નીચે હોય ત્યારે:—

નીચલા પોપચા નીચે કંઈ કચરો બરાચ ત્યારે

નીચે લખેલી રીત વાપરવાથી તે સહેલાઈથી કાઢી શકાય છે:—(૧) નીચલાં પોપચાં નીચે અંગુઠો મૂકી તેને નીચે ખેંચવું. (૨) એક સાફ રૂમાલ અગર એક સાફ કપડાનો ટૂંકડો લઈ તેનો એક છેડો પાણીમાં ભીંજવી તે વડે કચરો લુંછી લેવો.

(ખ) ઉપલા પોપચા નીચે હોય ત્યારે:— આ માટે સારી રીત એ છે કે આપણાં આંગળાં અને અંગુઠા વચ્ચે ઉપલા પોપચાને પાંપણુમાંથી પકડી આગલી તથા નીચલી તરફ ખેંચવું અને દર્દીને ઉપલી તરફ નજર કરવા કહેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી નીચલા પોપચાની પાંપણુ વડે ઉપલા પોપચાનો પાછલો ભાગ લુંછાઈ જઈ કંઈ કચરો હશે તે નીકળી આવશે. ઉપલી તદખીરથી કચરો ન નીકળે તો ડોક્ટરને બોલાવી મંગાવવા. પરંતુ તેમની મદદ મળી શકે એમ ન હોય તો ઉપલા પોપચાને પાંપણુમાંથી પકડી આગળ ખેંચી તેની વચ્ચેવચ્ચે એક દિવાસળી, દાંત કોતરણી, કુંચી અથવા એવીજ કંઈ ન્હાની સળી મૂકી જરાક દબાણ કરવું એટલે પોપચું ઉપલી તરફ

ઉથલાઈ જશે અને કચરો હશે તે દેખાઈ આવી સહેલાઈથી કાઢી નાખી શકાશે.

જો આંખમાં કંઈ ચૂનાની, લોઢાની અગર પથ્થરની રજકણુ જાય તો ઘુર્ત ડૉક્ટરની મદદ લેવી અને તે મળતાં સુધી આંખમાં એક બે ટીપાં દિવેલ નાખવું. તેથી બહુ આરામ લાગશે.

કાન.

કાનમાં કચરો:—બાળકોને શરીરમાં આવેલાં જૂઠાંજૂઠાં કાણુઓમાં—મુખ્ય કરી કાનમાં—તરેહવાર ચીજો મૂકવાની ટેવ હોય છે. આ ટેવ કમનસીબે બહુ જોખમભરેલી થઈ પડે છે. બાળકોના માખાપોએ આવી ચીજોને બહાર કાઢવાની કોશિશ કરવી ન જોઈએ પણ તેમણે હમેશાં આવે પ્રસંગે ડૉક્ટરની જ મદદ લેવી જોઈએ. માત્ર વખતે કાનમાં કંઈ જીવડું પેસી જાય તો સાલીટનું અગર બીજું કંઈ વનસ્પતિક તેલ જે પહેલું હાથમાં આવે તે કાનમાં નાખવું એટલે જીવડું ઘુર્ત ઉપર તરી આવી બહાર નીકળી જશે.

નાક.

નાકમાં કચરો:-દર્દીને મરીનો ભૂકો અગર તપકીર એક ચપટી સૂંઘાડી છીંક લાવવા પ્રયત્ન કરવો. અગર નરમ હાથે પાણીની પિચકારી મારી કચરો બહાર કાઢી નાખવા કોશિશ કરવી; પરંતુ એ પ્રમાણે તજવીજ કરતાં ન નીકળે તો ડૉક્ટરની મદદ લેવી. નાકમાં બહારની વસ્તુ જાય તેથી તુર્તા-તુર્ત કંઈ ભયંકર પરિણામ નીપજતું નથી અને ડૉક્ટરની મદદ મેળવતાં સુધીમાં ભાગ્યેજ કંઈ જોખમ ઉત્પન્ન થાયછે.

તુર્તાતુર્ત ઇલાજ કરનારે નાક અથવા કાનમાં ગમલી ચીજને કદી પણ વાળમાં પરોવવાના સોચા વડે અગર એવાંજ કંઈ અણીદાર હુથીઆરવડે બહાર કાઢવાની કોશિશ કરવી નહીં.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

અકસ્માત પામેલા તથા માંદા માણસોને
ઉંચકી લઈ જવાની કામચલાઉ રીતો.

હર્દીને ઉંચકી લઈ જવા જેટલા આદમીઓ
હોય તે પ્રમાણે જૂદીજૂદી ઉંચકી લઈ જવાની
રીતો વપરાય છે.

(ક) એક માણસે ઉંચકી લઈ જવાની રીતો:-

આમાં ચાર જૂદીજૂદી તરેહથી કામ લઈ શકાય છે.

(૧) દોસ્તીના હક જેવી પકડવડે.

(૨) પીઠ ઉપર આગળ મ્હોં રાખીને.

(૩) પીઠ ઉપર પાછળ મ્હોં રાખીને.

(૪) ખભા ઉપર ઉંઘો (ક્રાયરમૅન્સ લીફ્ટ).-

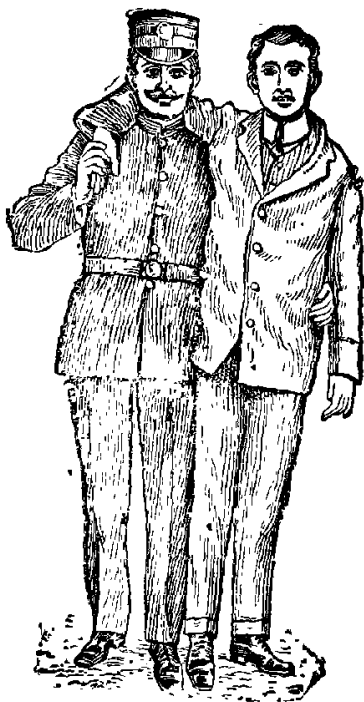
(૧) દોસ્તીના હક જેવી પકડ:-આ ફક્ત,
એકજ પગને હાડકું ભાગ્યા સિવાયની કંઈ બીજી
છબ થઈ હોય-દાખલા તરિક્કે મોચવાયલી ધુંટી
અગર છૂંદાયલો પગ હોય-તોજ વાપરી શકાય છે.

એમાં મદદ કરનાર માણસ દહીંના જે પત્રમાં ઇજ્જ
થઈ હોય તે બાળુએ તેને અડીને ઉભો રહી, (ક)
દહીંનો તે બાળુનો હાથ પોતાની ગરદન આસપાસ
લેઈ જાય છે, (ખ) દહીંનું એક હાથે કાંકું ઝાલે છે,
(ગ) પોતાનો બીજો હાથ દહીંની કમ્મર આસપાસ
પસાર કરે છે, (ધ) દહીં પોતાના ઇજ્જ થયલા પગને
ધુંટણુમાંથી વાળે છે અને જેમ જેમ મદદ કરનાર
આલતો જાય છે તેમ તેમ પોતે એક પગે કુદતો જાય છે.
(આકૃતિ ૫૬).

કેટલાકે મદદ કરનારને, ઇજ્જ થયલી બાળુએ
નહીં પણ ઉલટી બાળુએ ઉભા રહેવાની ભલામણ
કરે છે, પરંતુ તેમ કરવું ઇચ્છવાળો નથી.

(૨) પીઠ ઉપર આગલી બાળુ મ્હોં રા-
ખીનેઃ-દહીંની ઇજ્જ એવી હોય કે તેને મ્હોં આગ-
લી તરફ રાખીને અનાજની ગુણુની માફક આપણા
બેઉ હાથ તેના બેઉ ધુંટણુ નીચે મૂકી તેને પીઠ
ઉપર ઉંચકી લઈ જઈ શકાય તો તેમ કરવું.

આપણે તે બો.

(૩) પીઠ ઉપર પાછળ મહોં રાખીને:—

દહીં ઉભો રહેવા શક્તિવાન હોય તો તેની પીઠ આપણી પીઠને અડીને રહે એમ ઉભો રાખી, પછી (ક) જરાક વાંકા વળી જવું, (ખ) આપણા બેઉ હાથ આપણા ખભા ઉપર થઈ પાછળ લઈ જવા, (ગ) દહીંને બન્ને બગલોમાંથી પકડવો, (ઘ) તેનું વજન આપણી પીઠ ઉપર બરાબર લાવવું, અને (ચ) ઉભા થવું. આ પ્રમાણે, દહીંને ઉંચકી ગયા પછી જ્યાં ઉતારવો હોય ત્યાં આપણા ડાબા પગના ઘુંટણ ઉપર પડી દહીંને બેઠેલી હાલતમાં જમીન ઉપર મૂકવો.

(૪) ખભા ઉપર ઉંઘો:—(શયરમન્સ લીફ્ટ):—

આ રીત દહીં બેશુદ્ધ હોય ત્યારે ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. દહીંને ખભા ઉપર ઉંચકવા માટે નીચલી તજવીજ કરવી:—(ક) પ્રથમ દહીંને ઉંઘો સૂવાડીને તેના બેઉ હાથ તેના બેઉ પડખે રાખવા; (ખ) દહીંના માથા આગળ ગમે તે બાજુએ એક પગે ઘુંટણીએ પડવું; બેઉ હાથ ચતા રાખી તેની બગલો નીચે પસાર કરવા અને તેને એવી રીતે ઉંચો કરવો કે તેનું શરીર તેના

ધુંટણો ઉપર ટેકાય; (ગ) આપણા બન્ને હાથો ધીમે ધીમે નીચલી તરફ સેરવી દદીના કમ્બર આસપાસ લઇ જઇ તેને પગ ઉપર ઉભો કરવો; (ઘ) દદીના જમણા હાથનું કાંડું આપણા ડાબા હાથમાં પકડવું અને તેનો જમણો હાથ આપણી ગરદન આસપાસ લઇ જવો; ત્યારબાદ એટલે સુધી વાંકા વળવું કે, આપણો જમણો ખભો દદીના જમણા કાતરા સામે

આકૃતિ ૬૦ મી.

આવે, અને તે દરમ્યાન (વાંકા વળતાં દરમ્યાન)
આપણો હાથ દર્દીની બેઠે જાગે વચ્ચે થઇ પાછળ
પસાર કરવો અને દર્દીના શરીરનું વજન આપણી
પીઠ ઉપર વચ્ચેવચ્ચે આવે એમ કરવું; (૨) દર્દીનું
જમણું કાંડું આપણા ડાબા હાથમાંથી કાઢી જમણા
હાથમાં પકડવું અને ઉભા થવું (આકૃતિ ૬૦-૬૧).

(ખ) બે માણસે ઉંચકી
લઇ જવાની રીત:-

આમાં નીચલી રીતો
વપરાયછે:

- (૧) આગળ પાછળથી
ઉંચકવાની રીત.
- (૨) હાથની બેઠેકા.
- (૩) કામચલાઉ ડોળા-
ઓ.

(૧) આગળ પાછળથી ઉંચકવાની રીત:-
 દર્દીને ગંભીર પ્રકારની ઇજા ન થઈ હોય ત્યારેજ આ
 રીત વાપરી શકાય છે. જો દર્દીને લાંબે પદ્ધતિ ઉંચકી
 જવો હોય તો કામચલાઉ ખુરસીની ડોળી વધારે

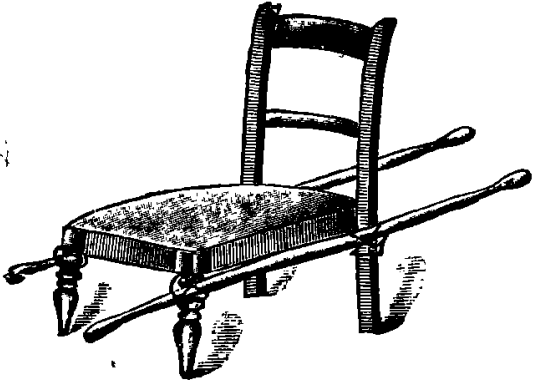
આકૃતિ ૬૨ મી.

અનુકુળ થઇ પડશે. આ રીતમાં નીચે પ્રમાણે કામ લેવાનું હોયછે:-

(૧) એક માથુસે દર્દીની પાછળ ઉભા રહી પોતાના બેઉ હાથો છેક કાણી સુધી દર્દીની બગલોમાં રહી પસાર કરવા, અને દર્દીની છાતી ઉપર એક-મેકની અંદર આંગળાં પરોવી દેવાં. (૨) બીજાએ દર્દીને પીઠ કરી ઉભા રહી તેના બેઉ પગો પહોળા કરી તેમની વચમાં ઉભા રહી વાંકા વળવું અને દર્દીના બેઉ ઘુંટણોની બહારની બાજુ બે હાથ પસાર કરી તે વડે તેને પકડવો. (૩) બેઉએ સામટા ઉભા થવું અને દર્દીને ઉંચકી જવો. (આકૃતિ ૬૨).

પુરસીની ડાળી:—જે દર્દીઓ બેસી શકે એવી હાલતમાં હોય તેમને ઉંચકી જવા માટે પુરસીની બેઠક નીચે બે વાંસો અગર જાડી લાકડીઓ બાંધી લઇ તે ઉપયોગમાં લેવી (આકૃતિ ૬૩).

(૨) **હાથની બેઠકો:**—આ રીતો સાધારણ ધૂળજ થઇ હોય અને ડાળીઓ મળી શકે એમ ન હોય ત્યારેજ વાપરવાની છે:—

આકૃતિ ૬૩ મી.

એ ત્રણ રીતે બને છે.

(૧) બે હાથની બેઠક.

(૨) ત્રણ હાથની બેઠક.

(૩) ચાર હાથની બેઠક.

(૧) બે હાથની બેઠક:—આમાં બે રીતે કામ લેવાય છે:—

(ક) અંદગી કરતા હોધએ તેવી પકડ:-એ માણસોએ સામાસામા ઉભા રહેવું. એઉએ પોતાના સામસામેના હાથો (એકે જમણો તથા બીજાએ ડાબે.) ચતા રાખી આંગળાં સીધાં કરી પહોળાં રાખી પાસે પાસે લઇ જવાં. પછી એઉએ એકમેકનાં આંગળાં એક બીજાનામાં પરોવી એકબીજાના પંજ પકડવા, અને હથેળીઓ એકબીજાને અડીને રહે એમ કરવું, એટલે આંગળાં ઉપર બોળે આવશે નહીં (આ. ૬૪)

આકૃતિ ૬૪ મી.

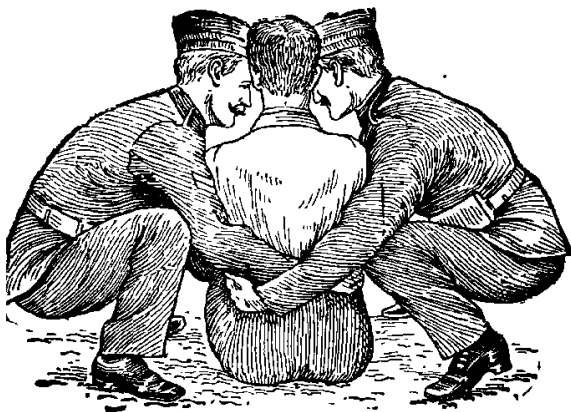

આકૃતિ ૬૫ મી.

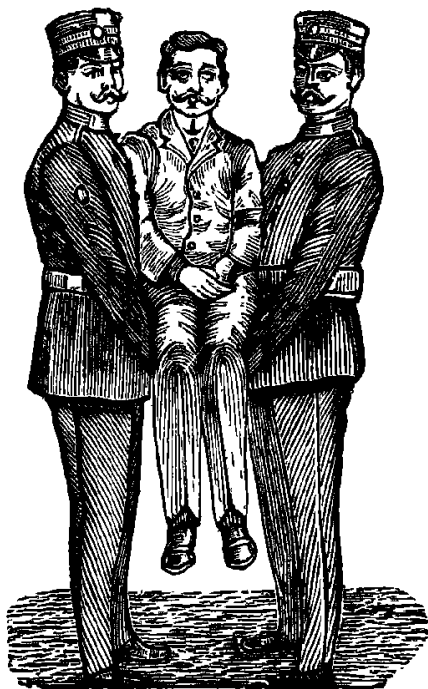
(ખ) આંકડા (હુક) જેવી પકડ:-એક માણસે પોતાનો હાથ ઉંધો રાખી અને બીજાએ ચતો રાખી પોતાનાં આંગળાં બીજા વેઢામાંથી થોડાં થોડાં વાળી હઇ એક બીજામાં ભેરવી દેવા. (આકૃતિ ૬૫).

ખન્નેનાં આંગળાં વચ્ચે એક રૂમાલ રાખવાથી અગર
ખન્નેએ મોજાં પહેરી કામ લેવાથી (દર્દીને ઉંચક-
વામાં) આંગળાં ઉપર થોડો ભાર આવશે.

આ પ્રમાણે બેઠક તૈયાર કરી દર્દીની પાછળ
બેઠે જણે વાંકા વળી તૈયાર કરેલી બેઠક ઉપર તેને
બેસાડી આકૃતિ ૬૬ માં દેખાયા મુજબ ઉંચકી ઉભા

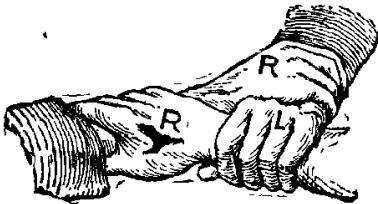
આકૃતિ ૬૬ મી.

આકૃતિ ૬૭ મી.

થઇ આકૃતિ ૬૭ માં દેખાડવા મુજબ ઉઠાવી જવો.

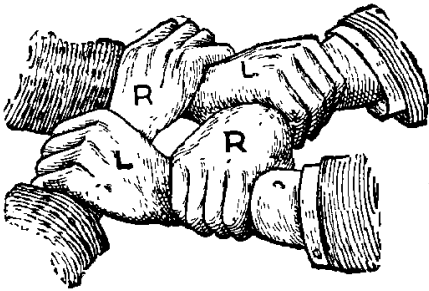
(૨) ત્રણ હાથની ઝેઠક:-દર્દી પોતાના ઉપલા અવયવો (હાથો)નો ઉપયોગ કરી શકે એમ હોય ત્યારે તેને ઉંચકી જવા માટે આ રીત વપરાયછે. આમાં એક જણનો એક હાથ છૂટો રહેવાથી દર્દીના ઇન્ન થયલા પગને તેવડે મદદ કરી શકાયછે:- (ક) એક માણસે પોતાના જમણા હાથે પોતાના ડાબા હાથની કળાઇને (કાંડથી સહેજ ઉપર) પકડવી, અને પછી પોતાના ડાબા હાથે સામાનો જમણો

આકૃતિ ૬૮ માં

હાથ કાંડાથી સહેજ ઉપર પકડવો. સામાએ પોતાના જમણા હાથવડે પહેલાનો જમણો હાથ કાંડાથી સહેજ ઉપર પકડવો. (આકૃતિ ૬૮). આ પ્રમાણે કરવાથી તેનો ડાબો હાથ દર્દીના ડાબા પગને ટેકા આપવા માટે છૂટો રહેશે. દર્દીના જમણા પગને ટેકા આપવો હોય તો ઉપલીજ તજવીજે કામ લેવું. માત્ર “ડાબો” શબ્દ હોય ત્યાં “જમણો” અને “જમણો” હોય ત્યાં “ડાબો” વાંચવો. આ પ્રમાણે બેઠક બનાવ્યા પછી બન્નેએ વાર્કા વળવું. (ખ) દર્દી પછી અડેક માણસની ગરદન આસપાસ પોતાનો અડેકા હાથ નાખશે એટલે બેઠકે તેને થોડોક ઉંચકવો કે તે બેઠક ઉપર પોતે ગોઠવાઈ જશે. (ગ) છેવટે બેઠક મદદ કરનારાઓએ એકસરખા ઉભા થવું.

(૩) ચાર હાથની બેઠક:—બે ઉંચકનારાઓએ પોતાના જમણા હાથવડે પોતાનો ડાબો હાથ કાંડા ઉપરથી પકડવો અને બેઠકે હાથો પાસે પાસે લાવી આમનસામન પોતાના ડાબા હાથે સામાના જમણા હાથને કાંડાથી સહેજ ઉપર પકડવો. (આકૃતિ ૬૯).

આકૃતિ ૬૯ મી.

હાથની ખેઠકા ઉપર દર્દીને ઉંચકી જવામાં ઉંચકનારાઓએ આડે પગલે ચાલી જવાનું છે.

(ગ) ત્રણ અથવા વધારે માણસોએ ઉંચકી લઈ જવાની રીત:-જે તૈયાર ડોળી (સ્ટ્રેચર) હાજર ન હોય તો કોઈ જાતની કામચલાઉ ડોળી બનાવવી.

આ દેશમાં ધન પામેલા અગર જખમાયલા માણસને બહુ કરી ખાટલા ઉપર નાખી ઉંચકી લઈ જવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાં નીચે પ્રમાણે ગેરફાયદા હોય છે:-

(૧) તે ભારે હોય છે.

(૨) તેમાં કડાકુટ ધણી પડે છે.

(૩) દર્દીને ઘરમાં લેતાં પહેલાં અગર માડામાં મૂકતાં પહેલાં ખાટલામાંથી ફરી ઉંચકવો પડે છે.

તેટલા કારણથી કામચલાઉ ડોળી બનાવી વાપરવી એજ વધારે ડહાપણુ ભરેલું છે.

કામચલાઉ ડોળી નીચલી સાદી રીતે બનાવી શકાય છે:—એક કામળ, શેત્રંજ અગર ઘોડાની જુલ જમીનપર પાથરી દેવી. પછી તેની ફારોથી આશરે બે ઇંચ અંદરની બાજુએ બે વાંસડા મૂકી ફારો, ઉપર વાળી દઇ, વાંસડા ગોળ ને ગોળ એટલે સુધી વીંટવા કે વચમાં ૨૦ થી ૨૨ ઇંચ જેટલી ખુલ્લી જગ્યા રહે. જે ફક્ત બેજ ઉંચકનારા હોય તો વીટેલા ભાગ આગળથી જડા સોયા અને સુતળીવડે સીવી લેવું, અને બે છેડે (પગ તથા માથા આગળ) બે વાંસડાના ટુકડા બાંધી દેવા કે વચલો ભાગ બરાબર પહોળો ને પહોળોજ રહે. જે સીવવા માટે કંઇ સામગ્રી ન હોય તો કામળ, શેત્રંજ કે જુલ જે વાપરું હોય તેમાં થોડે થોડે છેટે કાણું પાડી અંદરથી ગોળ ને ગોળ કાથાની ઝીણી દોરડી ખસાર કરી

તે વડે વાંસ અને કપડું મજબૂત કરી લેવું કે વીટલો ભાગ પાછો ખુલી જવા ન પામે.

માર્ગમાં મળતી નડતરો ઉપરથી ડાળી ઉંચકી જવા [વધે:-દર્દીને ડાળી ઉપર મૂકી ઉંચકી લઇ જતી વખતે બનતા સુધી ખાઇઓ, વાડો, દિવાલો વિગેરેથી દૂર રહેવું જોઇએ. તેમ કરવા માટે જરૂર પડે તો લાંબો ચકરાવો લેવો વધારે ઠીક પડશે. દિવાલો ઉપરથી ડાળી પસાર કરવા કરતાં તેમાં કોઇ ઠેકાણે ખાંચો હોય તેમાંથી ડાળી પસાર કરવી, અને નાળાં અથવા ખાઇ ઉપરથી પસાર થવા કરતાં ચકરાવો લઇ ખુલ ઉપરથી જવું વધારે સલાહભરેલું છે. પરંતુ જો આવી કંઈ અડચણ દૂર કરી શકાય એમ ન હોય તો નીચે મુજબ કામ લેવું:-

૧. દિવાલ ઓળંગવાની રીત:-ચારે ઉંચકનારાઓએ સ્ટ્રૅચર (ડાળી)ને ચાર ખુણે ઉભા રહેવું. પછી તેને ઉંચકી તેનો આગલો ભાગ દિવાલ ઉપર ટેકાવવો. ત્યારબાદ બે જણે દિવાલ ઉપરથી કૂદી જવું અને બાકીના બેની મદદથી સ્ટ્રૅચરને ખેંચી

તેના પાછલા હાથાઓ દિવાલ ઉપર આવે એમ લાવી ટેકાવવો. પછી બાકીના હિંચકનારાઓએ દિવાલ કુદાવી જઈ ચારેએ અંકેડા હાથે પકડી સ્ટ્રેચરને દિવાલ ઉપરથી ઉઠાવી જમીન ઉપર ઉતારવો અને પછી સોળમા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી “સ્ટ્રેચર ફ્રીલ” મુજબ કામ લઈ દર્દીને હિંચકી જવો.

૨. ખાંધ ઓળંગવાની રીત:—ખાંધની કોરથી એક ડગલું દૂર રહે એવી રીતે સ્ટ્રેચરના પગ તરફના ભાગને લાવી ઉતારવો. એક માણસે ખાંધ ઓળંગી સામા કિનારા ઉપર જવું અને બેએ ખાંધમાં અંદર ઉતરી ઉભા રહેવું, અને ચોથાની મદદવડે સ્ટ્રેચરને ખાંધ ઉપરથી પસાર કરી તેના પગ તરફના હાથ સામા કિનારા ઉપર ઉભેલા (પહેલા) માણસના હાથમાં પહોંચાડવા. એકવાર તે હાથ તેના હાથમાં આવે એટલે ધીમેધીમે આખો સ્ટ્રેચર ખાંધ ઉપરથી પસાર કરી દેવો અને સામે કિનારે ઉતારવો. પછી બાકીના માણસોએ ખાંધ પસાર કરી સામા કિનારા ઉપર ચઢી જઈ ચારે જણે પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ જઈ સ્ટ્રેચર હિંચકી જવો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

—:—:—

રૂંચર ઉંચકવાની કવાયત (રૂંચર ડીલ)
રૂંચરો.

દરેક રૂંચરના બાર ભાગો હોયછે:—બે લાંબા હાથવાળા દાંડા, બે આડા સાંધાવાળા સળિયા, ચાર પૈડાં, એક ઉસીકું બનાવવાનું ખોલું, બે ખાંધે લટકાવવાના પટા અને બિછાનાનો ભાગ.

૧. ફર્લેરૂંચર:—

(૧) આના દાંડા ચોખંડા તથા પોણા આઠ ફુટ લાંબા હોઈ હાથા ગોળ કરેલા હોયછે (આકૃતિ ૭૦), અથવા તે ઉપર નીચે સેરવી શકાય એવા

આકૃતિ ૭૦ મી.

બનાવેલા હોય છે કે તેથી તે સેરવી બંધ કરતાં રૂંચરની લાંબાઈ ફક્ત છળ ફુટ રહે. (આકૃતિ ૭૧.)

આકૃતિ ૭૧ મી.

(૨) આડા સળિયા સ્ટ્રચરની નીચલી વાબુએ હોષ તેમાં વચમાં સાંધા હોયછે. એ સળિયાને લીધે સ્ટ્રચર ખુલ્લો કર્યો હોય ત્યારે દાંડા એક બીજાથી દૂર રાખી શકાયછે અને કંતાન તંગ રહેછે.

(૩) પેડાં ન્હાનાં, તોપ બનાવવાની ધાતુમાંથી બનાવેલાં ગોળ હોયછે, તેથી ગાડામાં સ્ટ્રચર ચૂકતી વખતે તે સહેલાઈથી આગળપાછળ ખસેડી શકાય છે.

(૪) દર્દીને સૂત્રાડવા માટે કંતાનનો ભાગ છે કુટ લાંબો અને એક કુટ દશ ઈંચ પહોળો હોયછે.

(૫) ઊંચીકાને માટે બનાવેલાં ખોલાંમાં પરાળ, બાસ અથવા કંઈક પડું કુચોકરી ખોસીદેવામાં આવેછે.

(૬) પટા કાળાશ પડતી પાટીના બનાવેલા હોષ

તેને એક છેડે ગાળો હોયછે, અને તેને એક કડી (બકલ) જડેલી હોય છે તેથી પટો લાંબો ટુંકો કરી શકાયછે. બીજે છેડે એક ચામડાનો ટૂકડો અને કડી હોયછે. તે વડે સ્ટેચરના કંતાનની કરેલી મઢી કબ્બામાં રાખી શકાયછે.

(૭) લશ્કરી ખાતામાં વપરાતા સ્ટ્રચરનું વજન ૩૪ રતલ અને સેન્ટ જૉન ઍમ્બ્યુલન્સના નમુનાનું ફક્ત ૨૨ રતલજ હોયછે.

તુર્તાતુર્ત ઇલાજનું કામ કરનારાઓએ લશ્કરી ક્વાયફ (ડ્રીલ) શીખવાની હોયછે. આ ડ્રીલ શીખતાં પહેલાં પ્રથમ જૂદાજૂદા ચબ્દોના અર્થની માહિતી મેળવવાની જરૂર હોવાથી તે નીચે આપવામાં આવેછે:—

ઍમ્બ્યુલન્સ ઓફીસ ઓવરસીઝ:—વિલાયતની બહારના ઇન્જિન સરકારના તાબાના દેશોમાં તુર્તાતુર્ત ઇલાજ કરનારા ઇસમોનું લશ્કર.

ઍમ્બાયર ઓફ ઇન્ડિઆ ડીપ્ટીકમ્સ:—હિંદુસ્તાનની શાખાઓ.

કૌર:—ખીએડનો એક ભાગ.

ડીવીઝના:—કૌરનો એક ભાગ. પછી તે જાત-વાર હોય કે પ્રગણા અથવા રાજ્યવાર હોય. દાખલા તરિકે, પાર્સી ડીવીઝન, હિંદુ ડીવીઝન, અગર ખરોદા સ્ટેટ ડીવીઝન, ગ્વાલીયર સ્ટેટ ડીવીઝન, ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ રેલ્વે ડીવીઝન વિગેરે.

ડીપ્ટમેન્ટ અથવા કંટ્રીજન્ટ:—ડીવીઝનનો એક ભાગ કંઈ ખાસ કામગીરી ઉપર મોકલવામાં આવ્યો હોય તે; દાખલા તરિકે, પારસી ડીવીઝનનો એક ભાગ અંપોલો અંદર ઉપર કામ કરવા મોકલ્યો હોય તે.

સેકશના:—ચાર કે તેથી વધારે સ્કવૉડઝ.

સ્કવૉડ:—સ્ટ્રેચર ઉંચકી લઈ જનારા ચાર માણસોની એક ટૂકડી.

બૅરસ:—ઉંચકનારાઓ. (દરેક સ્કવૉડના ચાર માણસો).

ફેલ્ડ-ક્રૂ:—ટૂકડીની એક બાજુ (જમણી કે ડાબી).

સીંગલ રૅન્ક:—એક હારમાં એકમેકને પડખે ઉભા રહેવું તે.

ફાઇલ:—પહેલી લાઇનવાળો એક માણસ અને તેની પાછળનો માણસ.

સાઇઝ:—ઉંચામાં ઉંચો પહેલો, તેથી નીચો બીજો, તેથી નીચો ત્રીજો એ પ્રમાણે ઉંચાઇના પ્રમાણથી હારખંધ ઉભા રહેવું તે.

ડ્રેસ:—એક ઍલાઇન્ટમેન્ટની લાઇનમાં સીધા ઉભા રહેવું તે.

ઍલાઇન્ટમેન્ટ:—કેટલાક માણસોની ટૂકડી પરેડ કરતી હોય તે વખતે અમુક માણસની સાથે સીધી લીટીમાં ઉભા કરવામાં આવે તે લાઇન.

નંબર:—એક પછી એક જમણી તરફથી શરૂ થઇ ડાબી તરફ છેવટ સુધી નંબર—વન, દુ, થ્રી—એમ નંબર બોલવા તે.

ઍડ નંબર્સ:—એકવડીઆ નંબરો એટલે પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો વિગેરે.

ઇવન નંબર્સ:—બેવડા નંબરો એટલે બીજો, ચોથો, છઠ્ઠો વિગેરે.

એક્સ્ટેન્ડેડ ઓર્ડર:—એકમેકથી અમુક નીમેલા કદમપર ઉભા રહેવું તે.

રાઇટ ટર્ન:—જમણી તરફ ફરો. આ કામ નીચે મુજબ કરવું:—એક ઘુંટણ સીધાં અને શરીર તડું રાખવું અને ડાબી એડી તથા જમણા પગનાં આંગળાં ઉંચાં રાખી જમણી એડી અને ડાબા પગનાં આંગળાં ઉપર જમણી તરફ ફરી જવું. આ પ્રમાણે કર્યા પછી જમણા પગની પાની જમીન ઉપર આખી (સપાટ) રાખી, ડાબી એડી જરાક ઉંચકેલી રાખી એક ઘુંટણ સીધાં રાખી, શરીર તડું રહેવા દઇ તેના બધા ભાર જમણા પગ ઉપર પડવા દેવો. છેવટે પગ જમીન ઉપર ઠોક્યા વિના ડાબી એડી ઝડપથી જમણી એડીના બરાબર લાવી મૂકવી.

લેફ્ટ ટર્ન:—ડાબી તરફ ફરો. આ કામ કરવા માટે ઉપલા વર્ણનમાં જ્યાં જ્યાં જમણો શબ્દ છે ત્યાં ત્યાં ડાબો મૂકી અને ડાબો છે ત્યાં જમણો શબ્દ વાપરી અમલ કરવો.

હાઇટર્ન:—ડાબી કે જમણી તરફ અડધાજ ફરો.

આ કામ રાષ્ટ્ર ટર્ન કે લેફ્ટ ટર્નની માફકજ કરવાનું છે. માત્ર જે તે તરફ આખા ફરી જવાને બદલે અડધાજ ફરવાનું છે.

એઆઉટ ટર્ન:—એક ધુંટણુ સીધાં અને શરીર તકું રાખી, ડાબી એડી તથા જમણા પગનાં આંગળાં ઉંચકેલાં રાખી જમણી એડી તથા ડાબા પગનાં આંગળાંઓ ઉપર આખા, ઉલટી બાજુએ (પાછલી બાજુએ મ્હોં થાય એમ) ફરી જવું. આ અમાણે કયાં પછી જમણા પગની પાની જમીન ઉપર આખી (સપાટ) મૂકી અને ડાબી એડી જરા ઉંચકેલીજ રાખી એક ધુંટણુ સીધાં ને શરીર તકું રહેવાદષ્ટ, તેનો બધો ભાર જમણા પગ ઉપર પડવા દેવો. છેવટે પગ જમીન ઉપર ઠોકાયા વિના ડાબી એડી ઝડપથી જમણી એડીના બરાબર લાવી મૂકવી.

બહીલ રાઉન્ડ:—જમણી કે ડાબી તરફ ગોળ વાંક લઇ ફરી જવું તે. આમ કરવામાં સૌથી આગળનો આદમી ચાર કુટના વ્યાસનો ગોળ વાંક લઇ ફરશે. તેની પાછળ બીજાઓએ તેમજ, દર બેની

વચ્ચેનો અંતર કામમ રાખી, ફરવું.

પેઇસ:-એક કદમ=૩૦ ઇંચ.

સાઇડ પેઇસ:-પડખાનું (આડું) કદમ=૧૫ ઇંચ.

કવીકમાર્ચ:-એક મિનિટમાં ૧૨૦ પેઇસીસ (કદમો) એટલે સો વાર ચાલવું. શરૂ કરતી વખતે પ્રથમ ડાબો પગ આગળ કરવો.

ડબલ:-એક મિનિટમાં ૧૮૦ પેઇસીસ (દર ૪૦ ઇંચનાં એટલે ૨૦૦ વાર) હોડવું.

હૅલ્ડ-માર્ચ કરતા દરમિયાન ઊભા રહેવું તે. આમ કરવામાં હુકમ મળતી વખતે જે પગલું બરતા હોઇએ તે પૂરું કરી ખીજે પગ ઠોક્યા વિના તેના બરાબર લાવી મૂકી ઊભા રહી જવું.

માર્ક'ટાઇમ:-જે પગે ચાલતા હોય તે પગનું પગલું પૂરું કરી હાથ તથા શરીર સરખું રાખી તથા પગની પાની જમીનથી સમાંતરે રાખી એકને એક ઠોકાણે ઊભા રહી અવારનવાર બરાબર વખતે જમણો તથા ડાબો પગ આશરે ૭ ૭ ઇંચ ઇંચક-મૂક કર્યા કરવો તે.

પ્રુવઃ—જે માણસનો નંબર પોકારવામાં આવે તેણે પોતાનો જમણો હાથ કાણીમાંથી અડધો વાળી પછી પાછો સીધો કરી દેવો તે. (આ ઉપરથી દરેક માણસને પોતપોતાનો નંબર બરાબર માદછે કે નહીં તેજણાઈ આવશે).

કવરઃ—આગલા માણસની બરાબર પાછળ તેને ઢાંકી નાખતા હોય તેમ ઊભા રહેવું તે.

૨. સ્ટ્રેચર સ્કેવોડસનું બંધારણઃ—

પરેડ કરતાં પહેલાં બધા સ્ટ્રેચરો જમીન ઉપર એક બાજુ ઢગલો કરી મૂકવા. પછી જે ડીટ્ચમેન્ટને પરેડ કરાવવી હોય તેને ઇન્ફન્ટ્રી ફીલ (પામદળ લસકરની કવાયદ) ના પુસ્તકમાં જણાવ્યા મુજબ સીંગલ રૅન્કમાં સાઇઝ, ડ્રેસ અને નંબર નીચે મુજબ કરવાઃ—

ટૉલેસ્ટ ઓન ધ રાઇટ શૉર્ટસ્ટ ઓન ધ લેફ્ટ—ઇન સીંગલ રૅન્ક—સાઇઝઃ—આ પ્રમાણે હુકમ મળતાંજ ડીટ્ચમેન્ટના લોકોએ છૂટા પડી જઇ સૌથી ઉંચે હોય તેણે જમણી બાજુએ પહેલા ઊભા રહેવું. તેનાથી નીચે હોય તેણે બીજા, તેથી નીચાએ ત્રીજા

એમ ઉંચાઈના પ્રમાણથી એક હારમાં નંબર વન
(પહેલા)ની સાથે એકસરખી લાઇનમાં (એલાઇ-મે-
ન્ટમાં ઉભા રહેવું. (આકૃતિ ૭૨).

૩ ૩ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬

આકૃતિ ૭૨ મી.

“નંબર”:-આ ઓર્ડર અપાતાની સાથેજ જમ-
ણી બાજુથી (સૌથી ઉંચા માણસથી) નંબર વન, ૬,
શ્રી, એ પ્રમાણે છેક ડાબી બાજુના છેવટના
માણસ સુધી બધાએ એક પછી એક નંબર ઇંગ્લે-
ન્ડમાં બોલવા. સાર પછી,

“ઓડ નંબર્સ વન પેઇસ ફોર્વર્ડ, ઇવન
નંબર્સ વન પેઇસ રેટ્રેપ બેક-માય”-આ પ્ર-
માણે હુકમ મળશે એટલે વન, શ્રી, ફાઇવ વિગેરેએ
એક પમલું આગળ ભરી ઉભા થઇ જવું અને ૬,

X   ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
      ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮

આકૃતિ ૭૩ મી.

ફાર, સિક્સ વિગેરેએ એક પગલું પાછળ હઠી ઉભા થવું. (આકૃતિ ૭૩).

“નંબર વન રૅન્ડ ફાસ્ટ-રૅન્કસ રાઈટ ઍન્ડ લેફ્ટ ટર્ન”-આ પ્રમાણે હુકમ મળ્યો એટલે નંબર વને જેમના તેમજ ઉભા રહેવું, અને બાકીના ઍડ નંબરોએ જમણી તરફ અને ઇવન નંબરોએ ડાબી તરફ ફરી જઈ ઉભા રહેવું. (આકૃતિ ૭૪).

૨ ૪ ૬ ૮ ૧૦ ૧૨ ૧૪ ૧૬

૧ ૩ ૫ ૭ ૯ ૧૧ ૧૩ ૧૫

આકૃતિ ૭૪ મી.

પછી “કવીકમાર્ચ,” એવો હુકમ મળશે એટલે મધ્યે સરખાં પગલાંથી ચાલવું શરૂ કરવું. ઇવન નંબરોએ જમણી તરફ વ્હીલ કરી ઍડ નંબરના છેવટના (ડાબીતરફના) માથુસની પાછળ ચાલતા જઈ નંબર થ્રીએ નંબર વનની પાછળ એ પગલાં દૂર, નંબર ફાઈવે નંબર વનની ડાબી બાજુએ, નંબર સેવને નંબર ફાઈવની પાછળ એ પગલાં દૂર, નંબર નાઇને નંબર

કાષ્ઠવની ડાબી બાજુએ, એ મુજબ ઓડ નંબર
વાળાઓએ એક આગળ અને બીજાએ પાછળ ગોઠવાતા
જવું પરંતુ ધર્મ નંબરના પહેલા માણસે (પાછલી રેન્કના
છેવટના માણસે=નંબર સીકરટીને) પાછલી રેન્ક-
માં અને તેના પછીનાએ આગલી રેન્કમાં અને તે પછી-
નાએ તેજ અનુક્રમે ગોઠવાતા જવું. બધા ગોઠવાઈ રહે
એટલે લેફ્ટનન્ટ કરી રાઇટ ઓફરના છેવટના માણસ
(નંબર વન) પ્રમાણે ફ્રેસ થવું (આકૃતિ ૭૫).

સાર બાદ ફરી “ નંબર ” એવો હુકમ મળશે

૩ ૭ ૧૧ ૧૫ ૧૯ ૨૩ ૮ ૪

૧ ૫ ૯ ૧૩ ૧૭ ૨૦ ૬ ૨

આકૃતિ ૭૫ મી.

એટલે જમણી બાજુથી શરૂ થઈ ડાબી બાજુ સુધી
બધાએ અનુક્રમે નંબર બોલી જવા.

સ્કૅવૅડઝ બનાવવાની રીત.

“ બાઇ ફોર્સ નંબર ” :- પ્રથમ આ હુકમ મળશે
એટલે આગલી હરોળમાંના લોકોએ જમણી બાજુથી
નંબર વનથી બોલવાનું શરૂ કરવું, એટલે વન, ટુ, થ્રી,

ફેર; વન, ટુ, થ્રી, ફેર એ પ્રમાણે બોલવું. પાછલી રેન્ક વાળાએ નંબર બોલવાના નથી. તેમણે પોતાની આગલની રેન્ક પ્રમાણેજ પોતાના નંબર સમજવાના છે. આમ કરવાથી આગલી અને પાછલી હરોલમાં શરૂઆતમાં જે નંબર વન, ફાઇવ, નાઇન, થર્ટીન વિગેરે હતા તે હવે દરેક રકવૉડના નંબર વન થશે. (આકૃતિ ૭૬). પછી,

આકૃતિ ૭૬ મી.

“રકવૉડ ઓફ ધ હાઉટ, લેફ્ટ ફોર્મ,” આ પ્રમાણે હુકમ મળશે એટલે આગલી રેન્કના દરેક રકવૉડના નંબર ફેરે લેફ્ટ ટર્ન કરવું અને બાકીના ત્રણ જણે ડાબી તરફ હાફ ટર્ન કરવું. પાછલી રેન્ક વાળાઓએ જેમના તેમ ઉભા રહેવું (આકૃતિ ૭૭).

આકૃતિ ૭૭ મી.

“કવીક માચ્” કહેતાંજ નંબર ફેરે જેમના તેમ ઉભા રહી બાકીના ત્રણે આગળ ચાલી તેની સાથે અને તેની જમણી બાજુએ એક અંલાઇન-મંટ-માં આવી જવું, અને તેજ વખતે પાછલી હારના ચાર માણસોએ પણ ચાલી આગલા ચારની પાછળ એકેક પગલું દૂર આવી ઉભા રહેવું (આકૃતિ ૭૮).

ત્યારબાદ,

“રાઇટ ટર્ન” એવો હુકમ મળતાંજ બધાએ જમણી તરફ ફરી જવું.

આ પ્રમાણે કરવાથી દર ચાર ચાર માણસોના અંકેકા સ્ટ્રેચર સ્કવૉડ બની જશે.

“રાઇટ ડ્રેસ” — આ હુકમ મળતાંજ રાઇટ સ્કવૉડના નંબર વને જેમના તેમ ઉભા રહેવું અને ત્યારપછીના ત્રણ સ્કવૉડમાંના દરેક નંબર વને રાઇટના નંબર વનથી એકેક પગલું દૂર સુધી ચાલી આવી તેની સાથે એક લાઇનમાં ઉભા રહેવું; અને બાકીનાએ (નંબર ૬, ૩ી અને ફેરે) પોતાની આગળના માણસથી એકેક પગલું દૂર તેને બરાબર કવર કરી

ઉભા રહેવું. (દાખલા તરીકે, દરેક સ્કવૉડના નંબર ટુએ નંબર વનને કવર કરવો, નંબર થ્રીએ નંબર ટુને અને નંબર ફોરે નંબર થ્રીને કવર કરવો.) (આકૃતિ ૭૯).

આકૃતિ ૭૮ મી.

આકૃતિ ૭૯ મી.

[-] [-]

[-] [-]

[+][+][+][+]

[2] [2]

[2] [2]

[+][+][+][+]

[3] [3]

[3] [3]

[+][+][+][+]

[4] [4]

[4] [4]

[+][+][+][+]

સ્પ્રેયર લાવવા વિષે.

સ્કવૉડને નંબર તથા ખુવ કર્યા પછી અને સેન્કશનોને પણ નંબર કર્યા પછી બીજું કામ કરવાનું હોય છે તે સ્પ્રેયર ડ્રીલનું કામ છે.

“ નંબર થ્રી ઓર્સ રાઇટ (ઓર્સ લેફ્ટ) ટર્ન-સાલાઇ સ્પ્રેયર્સ-કવીક માર્ચ ” :-આ પ્રમાણે હુકમ મળતાંની સાથે દરેક સ્કવૉડના નંબર થ્રીએ

એકલા (અગર એક કૉર્પોરલ=નાયક) ના તાબામાં રહી (હુકમ મુજબ જમણી કે ડાબી બાજુએ) જ્યાં સ્ટ્રેચરોનો ઢગલો પડ્યો હોય ત્યાં સૌથી નજદીકને રસ્તે ચાલી જઈ દરેકે એક પછી એકે એકેકા સ્ટ્રેચરને માથા આગળના એક હાથાવડે પોતાના ડાબે હાથે પકડી તેને એવી રીતે ઉભો કરવો કે પૈડાં આગલી તરફ રહે. ત્યારબાદ તેમણે વાંકાવળી પોતાના જમણા હાથે નીચલાં પૈડાં પકડી સ્ટ્રેચરને ઉંચકી પોતાના જમણા ખભા ઉપર બંદુકની માફક વાંકો મૂકવો, અને તડા ઉભા થઈ સૌથી પહેલા સ્ટ્રેચર ઉંચકનારે, બધા પોતપોતાના સ્ટ્રેચર ઉંચકી રહી તૈયાર થાય ત્યાંસુધી ટૂંકટૂંકે પગલે આગળ ચાલવું, અગર માક' ટાઇમ કરવો. બધા સ્ટ્રેચર ઉંચકી તૈયાર થયા કે નાયકે અગર (તે ન હોય તો) સૌથી આગલા માણસે “ ઍબાઉટ ટર્ન ” એવો હુકમ આપવો એટલે બધાએ એકદમ સાથે આખા ફરી જઈ ક્વીક ટાઇમથી માર્ચ કરી પોતપોતાના સ્કવૉડને જઈને મળી જવું, અને હૉલ્ટનો હુકમ મળતાં

પોતાની જગ્યાએ ઉભા રહી જવું. (સાથે નાચક ન હોય તો હાલ્ટનો હુકમ આપવામાં આવશે નહીં. પરંતુ સર્વે પોતપોતાની અસલ જગ્યાએ આવ્યા એટલે પોતાની મેળેજ ઉભા રહી જવું). ત્યારબાદ કમ્માયદ લેનાર અગર સેકશન કમાન્ડર લેફ્ટ (કે રાઇટ) ટર્ન એવો હુકમ આપશે એટલે નંબર થ્રી ઍરસોએ તે ક્ષિપ્તમાં ફરવું. ત્યારબાદ બધાએ પગ આગળના છેડા જમીન ઉપર મૂકી સ્ટ્રેચરને ઉભા પકડવા. ત્યાર પછી, “ લોવર સ્ટ્રેચર્સ ” એવો હુકમ મળશે એટલે નંબર થ્રી ઍરસોએ સ્ટ્રેચરને પોતપોતાની રકવૉડની જમણી બાજુએ જમીન ઉપર એવી રીતે મૂકી દેવા કે, તેના પગ તરફના હાથની ટોચ નંબર વનના પગનાં આંગળાની સાથે એક લાઇનમાં આવે અને સ્ટ્રેચરનાં પૈડાં જમણી તરફ રહે. ત્યાર પછી એક જમણી બાજુના ઍરરની સાથે એકી વખતે બધાએ તડા ઉભા થઇ જવું.

“ રેન્ડ ટુ સ્ટ્રેચર્સ ” આ પ્રમાણે હુકમ મળતાંજ બધા રકવૉડઅના નંબર વને પોતાનાં પગનાં

આંગળાં સ્ટ્રેચરના આગલા છેડાની બરાબર એક લાઇનમાં આવે તેમ, અને નંબર થીએ સ્ટ્રેચરના પાછલા છેડાની બરાબર પોતાની એડી રહે તેમ, ફરવાને માટે પૂરતી જગ્યા સળી ઉભા રહેવું, તથા નંબર દુએ સ્ટ્રેચરની વચ્ચેવચ્ચે ઉભા રહેવું. એ પ્રમાણે

- ① નંબર વન, દુ અને થીએ સ્ટ્રેચરની ડાબી
- ② બાજુએ રહેવું. નંબર ફોરે નંબર થીએ
- ③ પાછળ તેને કવર કરીને તેનાથી એક
- ④ પેઇસ દૂર ઉભા રહેવું. (આકૃતિ ૮૦).

આકૃતિ ૮૦ મી.

સ્ટ્રેચરો ખોલવા તથા બંધ કરવા વિષે.

સ્ટ્રેચરો ખોલી તૈયાર કરવાનું કામ ફક્ત “ ઍક્સ્ટેન્ડેડ આડ’ર’માંજ કરવાનું છે. આ પ્રમાણે બધી સ્કવૉડકને ગોઠવવા માટે હુકમ આપવાનો તે નીચે મુજબ છે:—“ ફોર્મ લિક્ટ (આઉર રાઇટ) દુ ફોર પેઇસીસ ઍક્સ્ટેન્ડેડ” આ હુકમ મળતાંજ ડાબી (ફે જમણી) સ્કવૉડ ઉભી હોય તો પોતાની જગ્યાએજ ઉભી રહેશે અને ચાલતી હશે તો ક્વીક ડાઇમથી ચાલતી રહેશે.

બાકીની રકવોડો માર્થ (અગર ૩૫૯) કરી પોતાની જમણી તરફની રકવોડથી ચારચાર પેષસ દૂર રહી ઉભી રહી જશે, અને આગલી તરફ ફરી જઈ પહેલી રકવોડ પ્રમાણે પોતાનું ફેસીંગ કરી લેશે. (એટલે પહેલી રકવોડના જૂદા જૂદા નંબરોની હાર પ્રમાણે તેના નંબરો પણ એક લાઇનમાં ઉભા રહેશે.) આ ગોઠવણ કરવાની શરૂઆતમાં જ નંબર ફેરે સ્ટ્રેચરની જમણી બાજુએ વચ્ચોવચ્ચ ઉભા રહેવાનું છે.

“ પ્રીપરે સ્ટ્રેચર્સ: ”—આ હુકમ મળતાં જ નંબર ફેર બંરોએ સ્ટ્રેચરની જમણી બાજુએ બે સાઇડ પેષસ લઈ ઉભા રહેવું. નંબર વન અને થ્રીએ રાઇટ ટર્ન કરી, પોતાના ડાબા ઘુંટણો ઉપર પડવું, સ્ટ્રેચરને બાંધેલા આડા પટાનાં બંધો (કડીઓ) છૂટાં કરી તે પટાઓને જમીન ઉપર મૂકવા, અને બેઉ ઘાંડા એકમેકથી દૂર લઈ જઈ આડા સળિયાને ખેંચી સીધા કરી દેવા. ત્યારબાદ બન્નેએ અંકેકો પટો ઉંચકી લઈ તેને બેવડ કરી બેવડાયેલા ભાગ પોતપોતાની નજીકના હાથા ઉપર એવી રીતે

પરોવી દેવો કે બકલવાળો ભાગ ઉપર રહે.

સારપછી બધાઓએ, જમણી તરફના સ્કવૉડના બૅરરોના તરફ આડી નજર રાખી તેમની સાથે એકજ વખતે ઉભા થઇ લેફ્ટ ટર્ન કરવું.

કલોઝ સ્ટ્રેચર્સ:—આ હુકમ મળતાંજ દરેક સ્કવૉડના નંબર વન અને થ્રીએ રાઇટ ટર્ન કરી ડાયા ધ્રુંટણુ ઉપર પડવું. પટાઓ પરોવેલા હોય તે કાઢી લઇ પોતાની પાસે જમીન ઉપર મૂકવા, આડા સળિયાને અંદર હડસેલી લઇ કંતાનને ઊંચું કરવું અને બેઉ દાંડા એકમેકની પાસે લાવવા.

સારખાદ બધાઓએ જમણી તરફના સ્કવૉડના બૅરરો તરફ આડી નજર રાખી તેમની સાથે એકજ વખતે ઉભા થઇ ખીડેલા સ્ટ્રેચરને ઊંચકી એક ખીજ તરફ મ્હોં કરી ઉભા રહેવું તથા સ્ટ્રેચરના હાથા પોતાની બેઉ જાંઘો વચ્ચે એવી રીતે પકડવા કે પૈડાં જમણી તરફ એટલે નંબર વનની ડાખી બાજુએ અને નંબર થ્રીની જમણી બાજુએ રહે, અને પછી સ્ટ્રેચરની જમણી બાજુએ કંતાનને અસલ સ્થા

અમાણે દાંડાઓ ઉપર તંગ વીંટી લેવું.

ત્યારપછી જમણા રકવોડના ઝેરરો તરફ આડી નજર રાખી તેમની સાથે એકજ વખતે નંબર વન અને શ્રીએ અકેડો પટો ઉંચકી લઈ તેનો બકલ તરફનો ભાગ સામા માણસને આપવો. ફરેકે તે (બકલવાળો ભાગ) પોતાના ડાબા હાથમાં પકડવો અને તેનો આડો ચામડાનો ટૂકડો બીજા પટાના ગાળામાં પરોવી લઈ જેમ અને તેમ પૈડાંતી નજદીકમાં બકલમાં ખોસી મજબૂત કરી લેવો, માત્ર તેમ કરવામાં એટલી સંજાળ લેવી કે બેઉ પટાઓ સ્ટ્રેચરને ફિપલે ભાગેજ રહે. ત્યારબાદ બેઉ હાથાઓ પોતાના જમણા હાથવડે એવી રીતે પકડવા કે હાથનો પાછલો ભાગ જમણી તરફ રહે. પછી જરાક વાંકા વળી રાઇટ ટર્ન કરવું અને તડા ઉઘા થઈ ફરી લેફ્ટ ટર્ન કરવું. (આમ કરવાથી બેઉ પગો વચ્ચે હાથા પકડેલા હતા તે છૂટી જઈ હાથો વડે હાથા પકડાઈ રહેશે). આ અમાણે થઈ રહે એટલે નંબર ફોરે પાછા ડાબી તરફ બે સાઇડ

પેપ્સીસ લેવાં એટલે તેઓ પાછા સ્ટ્રેચરની નજદીક-
માં આવી જશે.

જ્યારે એકાદ સ્કવોડે કોઈ ઇન્જા પામેલા
માણસને ઉંચકી લઈ જવાનું હોય ત્યારે નીચે
મુજબ કામ કરવાનું હોયછે:-

આંરે જણે ઇન્જા પામેલા માણસ તરફ સૌથી
નજદીકને રસ્તે દોડી જઈ તેના માથાથી એક પેપ્સ
દૂર અને તેની સાથે સીધી લીટીમાં ઉંલા રહેવું.
નંબર ફોર (=સ્કવોડના કંપ્ટને=ઉપરી અમલદાર)ે
ત્યારબાદ “લોવર સ્ટ્રેચર-પ્રીપર સ્ટ્રેચર” એ
પ્રમાણે હુકમ આપવો.

નંબર વન અને થ્રી સ્ટ્રેચર ખોલી ઉપલા હુકમ
પ્રમાણે તૈયાર કરે તેટલામાં બાકીનાઓએ દર્દીને
ચોક્કસ પુર્તિપુર્ત ઇલાજો કરવા અને તેમ કરવામાં
નંબર ટુએ દર્દીની ડાબી બાજુએ અને નંબર ફોર
જમણી બાજુએ રહેવું. જે દર્દીને ઘણા જખમો
હોય અને તે બંધાના પુર્તિપુર્ત ઇલાજ કરવાની જરૂર
હોય તો નંબર ફોર નંબર વન અને થ્રીને પણ

મદદમાં બોલાવવા.

“ લોડ સ્ટ્રેચર ”:-દર્દી સ્ટ્રેચર ઉપર ઉઠાવવા જોવો (પાટાપુટી વિગેરે બાધીને) તૈયાર થાય કે પછી લોડ સ્ટ્રેચર એવો હુકમ નંબર ફોરે આપવો, એટલે નંબર વન, ટુ, થ્રીએ દર્દીની ડાબી બાજુએ અને નંબર ફોરે જમણી બાજુએ,--નંબર વને ધુંટણ પાસે, નંબર ટુએ થાપા પાસે, નંબર થ્રીએ ખભા પાસે અને નંબર ફોરે નંબર ટુની બરાબર સામે ઉભા રહી જવું.

બધાએ રાઇટ ટર્ન કરવું, ડાબા ધુંટણ ઉપર પડવું અને પોતાના હાથો દર્દીના શરીર નીચે પસાર કરી નંબર વને પગોને, નંબર ટુ અને ફોરે જાંગ તથા થાપાને અને નંબર થ્રીએ ધડના ઉપલા ભાગને ટેકા આપવો. દર્દીને જમીન ઉપરથી ઉંચકવામાં ઇન્જ પામેલા ભાગની ખાસ સંભાળ લેવી જોઈએ અને તે બદલ નંબર ફોરે ખાસ ચેતવણી આપવી જોઈએ.

ઇન્જ બહુ સખત થઇ હોય તો ઉંચકતી વખતે તે ભાગ નંબર ફોરે ખાસ પોતાના હવાલામાંજ લેવો.

“લીફ્ટ” :—નંબર ફેર ત્યાર પછી આ હુકમ આપશે એટલે બધાએ સંભાળથી એકસરખી રીતે દર્દીને ઢિંચકી નંબર વન, ટુ અને થ્રીના ધુંટણ ઉપર તેનું શરીર ટેકવવું. નંબર ફેરે પોતાના હાથે છોડી દઇ ઉભા થઇ એક પેઇસ પાછળ હઠવું, લેફ્ટ ટર્ન કરવું, સ્ટ્રેચર તરફ દોડી જઇ પોતાના ડાબા હાથે સામેનો દાંડો પકડી તથા જમણો દાંડો પોતાના ડાબા થાપા ઉપર ટેકવી ઉભા થઇ દર્દી તરફ પાછા ફરી તેના શરીરની બરાબર નીચેજ સ્ટ્રેચરને મૂકી દેવો, અને ફરી તડા ઉભા થવું. પછી પોતાના ડાબા ધુંટણ ઉપર પડી દર્દીને ઉતારવામાં મદદ કરવી. ત્યારબાદ નંબર ફેર,

“લોવર” એવો હુકમ આપશે એટલે બધાએ ધીમેથી ધ્રુવ પામેલા ભાગની ખાસ સંભાળ લઇને દર્દીને કંતાનના વચલા ભાગઉપર નાળુક હાથે ઉતારવો.

એ પ્રમાણે કર્યા પછી બધાએ પોતપોતાના હાથે કાઠી લઇ ઉભા થવું, નંબર વન, ટુ, અને થ્રીએ લેફ્ટ ટર્ન તથા નંબર ફેરે રાઇટ ટર્ન કરવું અને બ-

ધાએ “ પ્રીપર સ્ટેચર ” ના મથાળા નીચે વર્ણુન કર્યા મુજબ “ સ્ટેન્ડ ટુ સ્ટેચર ” થવું.

સ્ટેચર ઉપરથી દર્દીને બહાર કાઢવા વિષે.

“ અન્લોડ સ્ટેચર ”:-આ હુકમ મળતાંજ “ લોડ સ્ટેચર ” માં જણાવ્યા પ્રમાણેજ નંબર વન, ટુ અને થ્રીએ ડાબી બાજુએ અને નંબર ફોરે જમણી બાજુએ આવી જવું.

જો માર્ચ કરતા હોય તો, નંબર ફોરે “ હાલ્ટ-લોવર સ્ટેચર-અન્લોડ સ્ટેચર ” એ પ્રમાણે હુકમો આપવા.

“ લીફ્ટ ” કેહેતાંજ લોડ સ્ટેચરના મથાળા નીચે વર્ણુવ્યા મુજબ બધાએ નંબર ફોરની મદદથી નંબર વન, ટુ અને થ્રીના ઘુંટણ ઉપર દર્દીના શરીરને ઊંચકી ટેકવવું. સારખાદ નંબર ફોરે પોતાના હાથ છૂટા કરી ઉભા થઇ એક પેઇસ પાછળ હઠી, પ્રથમ વર્ણુવ્યા મુજબ સ્ટેચરને પકડી ઊંચકી લઇ દર્દીના પગથી ત્રણ પેઇસ દૂર જઇ મૂકવો.

સારખાદ પાછા આવી સ્કવોડને મળી જઇને દર્દીને જમીન ઉપર ઉતારવામાં બીજા ઍરરોને મદદ કરવી.

“લોવર” કહેતાંની સાથેજ બધાએ દર્દીને ધીમે-થી જમીન ઉપર ઉતારવો, પોતપોતાના હાથો છૂટા કરવા, ઉભા થવું અને સ્ટ્રેચર તરફ મ્હોં રહે તેમ કરી જઈ “પ્રીપર સ્ટ્રેચર” ના મથાળા નીચે વર્ણુવ્યા મુજબ સ્ટ્રેચર પાસે પોતપોતાની મુકરર કરેલી જગ્યાએ જઈ ઉભા રહેવું. આ પ્રમાણે કર્યા પછી સ્ટ્રેચર બંધ કરી દઈ પોતાના સેક્શનને જઈને મળી જવું.

ડૉ. સર જૉન કૅન્ટલીના “ફર્સ્ટ ઍઇડ ટુ ધ ઇન્જરી” નામના પુસ્તકમાં આપેલી ફીલ, ઉપર વર્ણુવેલી મિલીટરી ફીલથી ઘણું દરજ્જે જૂદી પડે છે.

તે ફીલની પાંચ જૂદી જૂદી “ઍકસરસાઇઝો” તે પુસ્તકમાં વર્ણુવેલી છે, પરંતુ તેમાંની પાંચમીમાં છ માણસોથી કામ લેવાનું છે અને તે શહેરોમાં કામ કરવા માટે બિલકુલ ઉપયોગી નથી.

ઍકસરસાઇઝ પહેલી.

(ચાર હિંચકનારા માટે.)

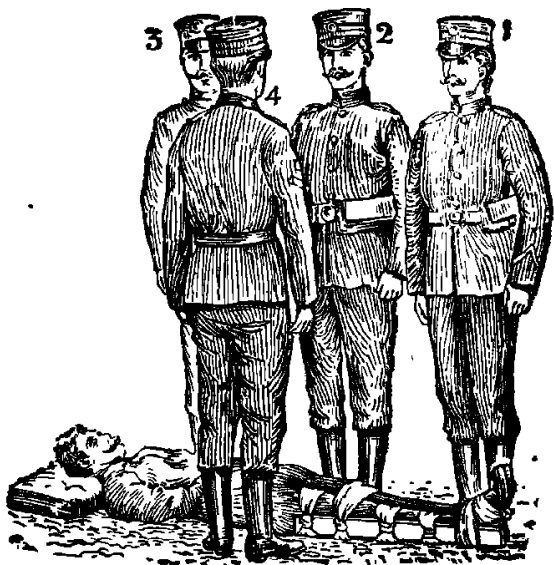
૧. કવાયત શીખવનારે ચાર જણને પસંદ કરી

તેમને વન, ટુ, શ્રી, ફેર એમ પોતાની મુનસરી પ્રમાણે નંબર આપવા. સૌથી ઉંચો અને મજબૂત હોય તેને નંબર શ્રી બનાવવો અને તેને વધારે બાર ઉંચકવો પડવાનો હોવાથી, ફેરે (આંડરે) હુકમો આપવાનું કામ કરવું.

ટીપ્પા:—એમ છતાં જૂદીજૂદી એકસરસાઇઓમાં આપેલા ચારે જૂદા જૂદા નંબરોનું કામ કરતાં દરેક જણે શીખવું જોઇએ કે જરૂર પડ્યે કોઇપણ નંબરનું કામ પોતે ઉઠાવી શકે.

૨. “ફોલ ઈન,” આ હુકમ મળતાંજ નંબર વન, ટુ, અને શ્રીએ દર્દી તરફ મ્હોં કરી તેની ડાબી બાજુએ જઇ, નંબર વને દર્દીના ધુંટણુ આગળ, ટુએ ડાબા પાસે અને શ્રીએ જાણ પાસે ઉભા રહેવું. એજ મુદત દરમ્યાન નંબર ફેરે ખોલી તૈયાર કરેલા સ્ટ્રેચર દર્દીની જમણી બાજુએ બે પગલાં દૂર લાવી મૂકી નંબર ટુના સામે મ્હોં કરી ઉભા રહેવું. (આકૃતિ ૮૧).

૩. “રેડી ” કહેતાંજ બધાએ પોતાના ડાબા ધુંટણુપર પડવું અને નંબર વને પોતાના બન્ને હાથ

આકૃતિ ૮૧ મી.

ઢાણી સુધી દર્દીના બન્ને પગ નીચે પસાર કરી તથા નંબર ૬ અને તથા ફેરે દર્દીના થાપા અને કેડ નીચે પસાર કરી એકમેક સાથે પંજા મેળવી દર્દીને પકડવો. નંબર ૩ નીચે પોતાનો ડાબો હાથ દર્દીની છાતી ઉપરથી રહી તેના જમણા ખભા નીચે પસાર કરવો.

આકૃતિ ૮૨ મી.

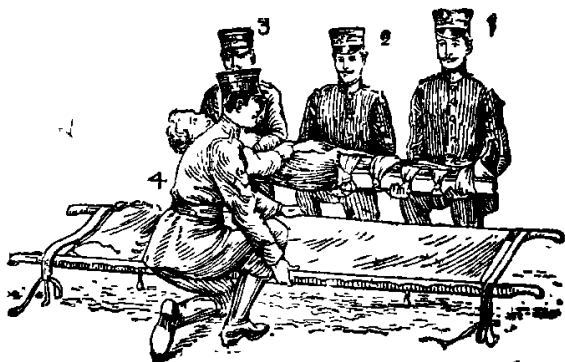
અને પોતાનો જમણો હાથ તેના ડાબા ખભા નીચે
મૂકવો. (આકૃતિ ૮૨).

૪. “ હીફ્ટ ” નો હુકમ મળતાં જ ચારે જણે

આકૃતિ ૮૩ મી.

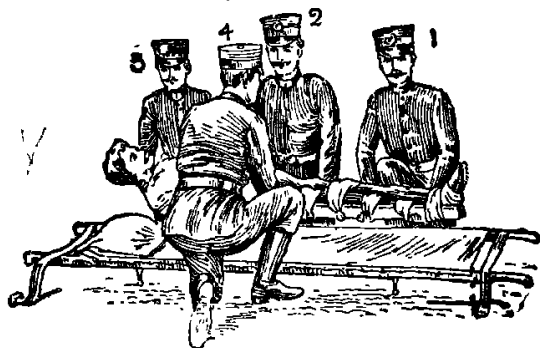
હર્દીને આસ્તેથી ઉંચકી નંબર વન, દુ અને થ્રીના ધુંટણ ઉપર તેનું શરીર ટેકવવું. (આકૃતિ ૮૩). શરીર બરાબર ગોઠવાયું કે તુર્ત નંબર ફોરે નંબર દુ સાથે પસેવેલા હાથ છોડી દધ સ્ટ્રેચરના માથા આગળથી ગોળ દોડી જઈને તેને ઉંચકી હર્દીના નીચે, ઉંચકનારાઓના પગને અડીને રહે એમ, મૂકવો, અને તેમ કરતાં સંભાળ લેવી કે ઉસીકાવાળો ભાગ બરાબર હર્દીના

આકૃતિ ૮૪ મી.

માથા નીચેજ આવે (આકૃતિ ૮૪). ત્યારમાદ પાછા ઘુંટણીએ પડી પ્રથમ માફક નંબર દુના સાથે પંજા મેળવવા. (આકૃતિ ૮૫).

આકૃતિ ૮૫ મી.

૫. “ લોવર ” કહેતાંજ ચારે જણે દર્દીનો સ્ટ્રેચર ઉપર ઉતારી મૂકવો અને પોતપોતાના હાથો છૂટા કરી ઉભા રહેવું.

૬. પછી “ સ્ટેન્ડ હુ સ્ટ્રેચર ” એવો હુકમ

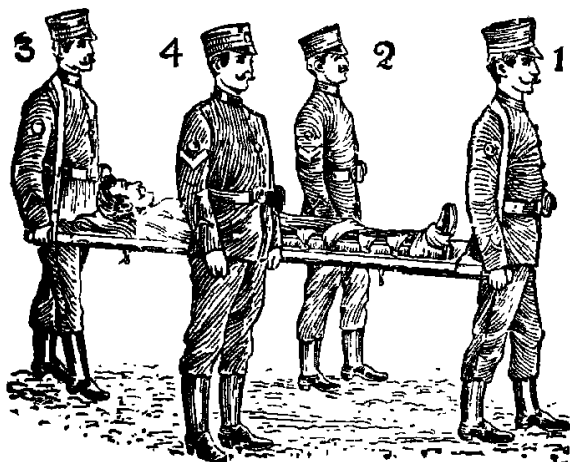
મળશે. એટલે નંબર વને સ્ટ્રેચરના પગ આગળ દર્દીને પીઠ કરી ઉભા રહેવું, નંબર શ્રીએ માથા આગળ જઈ દર્દી તરફ મ્હોં કરી ઉભા રહેવું, અને નંબર ૬ તથા ફેરે સ્ટ્રેચરની અંકેક બાજુએ ઉભા રહેવું.

૭. “રેડી” કહેતાંની સાથેજ, જો પટા વાપરવાના હોય તો નંબર વન અને શ્રીએ તે પોતાના ખભા ઉપર નાખી દૃઢ વાંકા વળવું અને પટાના ગાળાને સ્ટ્રેચરના હાથા ઉપર પરાવી દૃઢ હાથાને પકડવા. બધું તૈયાર થઈ રહ્યું એટલે,

૮. “લીફ્ટ સ્ટ્રેચર” એવો હુકમ મળશે, એટલે નંબર વન અને શ્રીએ સીધા એકસરખો સ્ટ્રેચર ઉંચકી ઉભા થવું.

સૂચના:—નંબર ૬ અને ફેરે ચારપાછી નંબર વન અને શ્રીનાં ખભા ઉપરના પટા બરાબર એવી રીતે ગોઠવવા કે દરેક પટો કંલરના નીચે સરખો ખેસે, અને ખસાના આગલા ખાડામાં બંધખેસતો આવે. વળી દર્દીને થયેલી ઈજા તથા બન્ને ઉંચકનારાઓની ઉંચાઈ પ્રમાણે પટાઓને જોઈએ તેટલા લાંબા ટુંકા કરવા.

૯. “ માર્ચ ” કહેતાં જ બધાએ ચાલવા માંડ્યું.
 નંબર વન, ટુ અને ફોરે ડાબા પગે અને નંબર
 થ્રીએ જમણા પગે ચાલવું શરૂ કરવું. (આકૃતિ ૮૬).

આકૃતિ ૮૬ મી.

પગલાં ટૂંકાં, વીસ વીસ ઇંચનાં જ જોઈએ અને તે ભરતી વખતે ઘુંટણુ જરાક વળેલું જ હોઈ પાટલીના આગલા ભાગમાંથી ઝાંક આવવો ન જોઈએ. ટૂંકામાં આપણા માછી કે ભોઈ લોકો ચાલે છે તેમ કમ્મરમાંથી પગ ધોળાય તેવી રીતે ચાલવું જોઈએ.

૧૦. “ હોલ્ટ ” નો હુકમ મળે કે તુર્ત ઉભા રહી જવું.

૧૧. “ લોવર સ્ટ્રેચર ” કહેતાંની સાથે જ ઇંચ-કનારાએ સ્ટ્રેચર ધીમેથી જમીન ઉપર ઉતારી મૂકવો અને પટાના ગાળા હાથા ઉપરથી સેરવી લઈ, પટા ખભા ઉપરથી ઉતારી નાખી તડા ઉભા રહેવું.

૧૨. ત્યારપછી “ અન્લોડ સ્ટ્રેચર-રેડી ” એવો હુકમ આપશે, એટલે હુકમ નંબર બે તથા ત્રણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દર્દીને સ્ટ્રેચર ઉપરથી ઉપાડી લેવાની તૈયારી કરવી.

૧૩. “ લીફ્ટ ” કહેતાં જ હુકમ નંબર ચારમાં વર્ણુવ્યા મુજબ દર્દીને ઇંચકવો. (આકૃતિ ૮૩.) આ પ્રસંગે નંબર ફોર, નંબર ફુની સાથે મેળવેલા હાથો

છૂટા કરવા, સ્ટ્રેચરને દૂર લઇ જઇ મૂકવો, અને પછી પોતાની અસહ્ય સ્થિતિ ફરી અખત્યાર કરવી. જરૂર હોય તો બધાએ એકસરખા ઉભા થવું અને દર્દીને બિછાના ઉપર અગર જ્યાં ઠરાવ્યું ત્યાં લઇ જવો.

૧૪. “લોવર” કહેતાની સાથેજ તેને બિછાના ઉપર ઉતારવો.

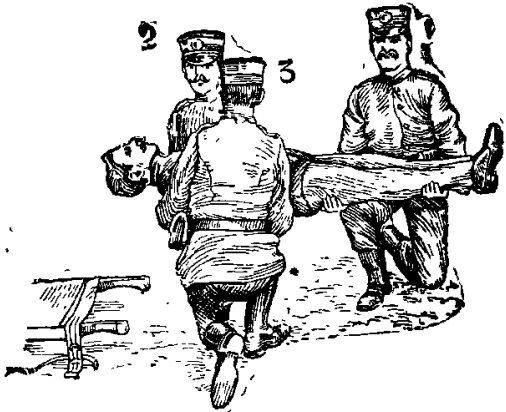
એકસરસાધન બીજી.

(આમાં ત્રણ માણસોએ કામ કરવાનું છે).

પ્રથમ, વન, ટુ, થ્રી એમ નંબર આપવા.

બધા હુકમ નંબર ટુએ આપવાના છે. આમાં સ્ટ્રેચર દર્દીની સાથે એક સીધી લીટીમાં તેના માથાને છેક અડાડીને મૂકવાનો છે.

ત્રણ જણે ડાબે ઘુંટણીએ પડી (આકૃતિ ૮૭), દર્દીને ઊંચકી ઉભા થઇ (આકૃતિ ૮૮), સ્ટ્રેચરના પગ આગળના ભાગ ઉપરથી રહી સ્ટ્રેચર ઉપર એટલે સુધી લઇ જવો કે તેનું માથું ઉસીકાની બરાબર ઉપર આવે. ત્યારબાદ તેને સંભાળથી સ્ટ્રેચર ઉપર

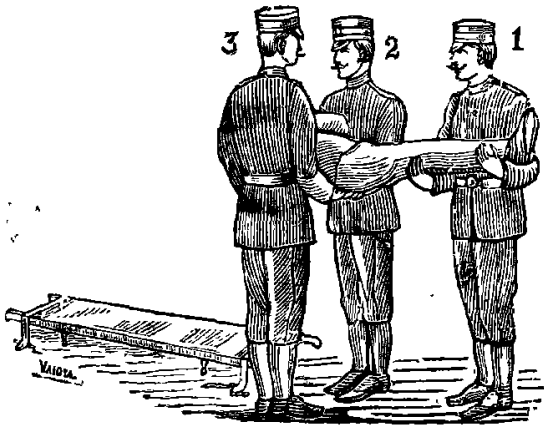
આકૃતિ ૮૭ મી.

ઉતારવો. પછી નંબર વન અને થ્રીએ સ્ટ્રચર ઉંચકી જવો, અને નંબર ટુએ દર્દીની સારવારમાં રહેવું.

એકસરસાધક ત્રીજી.

(આમાં પણ ત્રણ માણસોએ કામ કરવાનું છે.)

આ રીત જ્યાં જગ્યાની સંકડાણને લીધે સ્ટ્રચરને દર્દીને એક પડખે મૂકવો પડે તેવે ઠેકાણે ઉપયોગમાં લેવાની છે.

આકૃતિ ૮૮ મી.

આમાં બધા હુકમો નંબર ૧ અને ૨ આપવાના છે.

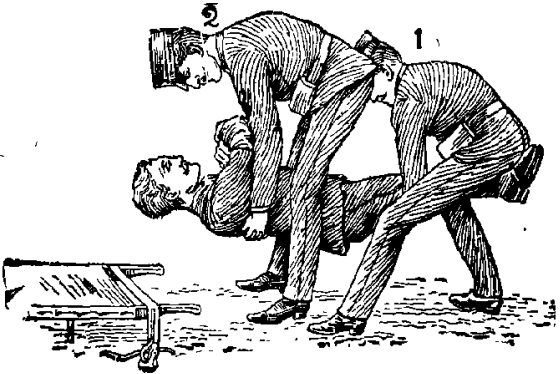
(એકસરસાઈઝ નંબર એકમાં જણાવ્યા મુજબ)
 દર્દીને ઉંચકી ધુંટણ ઉપરજ આગળ વધી સ્ટ્રેચર
 ઉપર ઉતારવાનો છે.

ઍકસરસાઈઝ ચોથી

(આમાં ફક્ત બે જણે કામ કરવાનું છે.)

ખાણો અને બહુ સાંકડી જગ્યા જ્યાં ફક્ત બેજ માણસ કામ કરી શકે એમ હોય ત્યાં આનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

ખીજી ઍકસરસાઈઝમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્ટ્રેચર લાવી મૂકવો.

આકૃતિ ૮૯ બી.

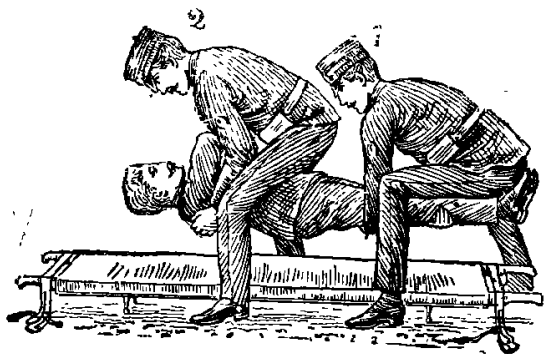
નંબર વને બધા હુકમ આપવા.

એક ઉંચકનારાઓએ દર્દીને એ પડખે એ પગ રાખી તેના ઉપર વાંકા વળી ઉંચકવાનો હોય છે. નંબર દુએ પોતાના એક હાથ દર્દીના એક ખભા પાછળ રાખી અને નંબર વને ડાબે હાથે થાપા પાછળથી અને જમણા હાથે એક પગની પીંડી પાછળથી દર્દીને પકડવો. (આકૃતિ ૮૯).

નંબર દુએ દર્દીના શરીરનો ઉપલો ભાગ ઉંચકી બહુ ટુંકાં ટુંકાં પગલાંએ આગળ વધવું અને તેજ વખતે નંબર વને પોતાના પગ ખસેડ્યા વિના પોતાના શરીરને બને તેટલો આગળ ઢોંક આપી મદદ કરવી.

સારખાદ નંબર વન “ હોલ્ટ ” કરવાનો હુકમ આપશે, એટલે નંબર દુએ તદ્દન ઊભા રહી જવું, અને પછી નંબર વને પોતાનો જમણો પગ પોતાના ડાબા પગના સાથે સીધી લીટીમાં લાવવો, તથા પોતાના ડાબા પગનો અંગુઠો નંબર દુની એડીને એડીને રહે તેવી રીતે આગળ લંબાવવો.

એજ પ્રમાણે છેક દર્દીનું શરીર બરાબર સ્ટ્રેચર ઉપર આવી રહે ત્યાં સુધી કર્યા કરી છેવટે ધીમેથી દર્દીને તે ઉપર સૂવાડવો. (આકૃતિ ૯૦.)

આકૃતિ ૯૦ મી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

અકસ્માત અને અણીને પ્રસંગે ઘરમાં
રાખવાની તૈયારી.

આ સંબંધમાં નીચલી બાબતોનો વિચાર કરવાનો
હોય છે.

૧. ઓરડાની તૈયારી.

૨. ધૂળ પામેલા અથવા માંદા થયેલા દર્દીને
ઉંચકી લઇ જવા વિષે.

૩. બિછાનાની તૈયારી.

૪. કપડાં ઉતારવા વિષે.

૫. ડૉક્ટર માટે તૈયારી.

(૧) ઓરડાની તૈયારી:—ઘણીવાર એવું બને છે
કે દર્દીને માટે આપણે મરજીમાફકનો ઓરડો મેળવી
શકતા નથી, કારણ તેવી સવડકેટલાંક ઘરોમાં હોતી નથી.

બને ત્યાં સુધી દર્દીનો ઓરડો,

૧. અજવાળાવાળો.

૨. શાંત, અને

૩. મોટો,

હોવો જોઈએ.

અંધારા ઓરડા કરતાં અજવાળાવાળો ઓરડો ઘણો વધારે તનદુરસ્તી આપનારો તથા તેટલોજ ઠંડકવાળો હોય છે.

આ દેશમાં એક ખોટી માન્યતા એવી છે કે એક અંધારો ઓરડો, આડકતરી રીતે અજવાળું દાખલ થઈ શકે એવા ઓરડા કરતાં, વધારે ઠંડકવાળો છે, અને તે માન્યતા દૂર કરવી ખુબ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આ દુનિયા ઉપર ઇશ્વરે જે સૌથી પહેલી અને સૌથી મોટી બક્ષિસ કરી છે તે અજવાળાની છે. અજવાળું અને જીંદગી, અંધારું અને મોત એ બંને હમેશાં એકબીજા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે.

(૨) ઇજ્જ પામેલા અથવા માંદા થયેલા દર્દીને ઉંચકી લઈ જવા વિષે:-આ બાબત સોળમા પ્રકરણમાં સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. સેન્ટ જૉન અમ્બ્યુલન્સના નિયમો પ્રમાણે સ્ત્રીઓને સ્ટ્રેચર ફ્રીલ

શીખવવામાં આવતી નથી; પરંતુ “રેડ ક્રાસ ટ્રેનિંગ મેન્યુઅલ” માં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:-

“સ્ત્રીઓએ સ્ટ્રેચર ડીલ શીખવી જોઈએ. એકાદ ગામડામાં અભણ કેળવાયલા ગામડીઆઓ શિવાય ખીજા કોઈની મદદ મળી શકે એમ ન હોવાથી એકાદ (અંગ્રેજી-સ શીખેલી) સ્ત્રી ત્યાં હોય તો જખમી થયલા માણસને કેમ ડિંચકવો, કામચલાઉ સ્ટ્રેચર કેમ બનાવવો અને તે સ્ટ્રેચરને કેમ ઉપાડી લઈ જવો એ વિષે થોડા હુકમ તે આપી શકી પોતે કાર્યસાધક રીતે ઉપયોગી થઈ શકે. સ્ત્રીઓ પાસે મરદોને સ્ટ્રેચરમાં નાખી ઉપડાવી લઈ જવાનું કામ કરાવવું નહિ અને કરાવવું હોય તો તે માટે છ સ્ત્રીઓ જોઈએ. બેએ બે છેડે અને બધેએ બન્ને પડખે રહી સ્ટ્રેચરના ઢાંડાને ટેકા આપવો.”

(૩) બિછાનાની તૈયારી:—લાંબો વખત ચાલે એવી બિમારીમાં સૌથી ઉત્તમ પલંગ, એક માણસ સૂઈ શકે તેવડો, ગુંથેલી તારની જાળવાળો, તથા ઉપર એક કાથીથી અથવા ઘોડાના વાળથી લરેલા ગોદડાવાળો,

લોહાનો હોયછે. માત્ર પગનું કાંઈ હાડકું લાગ્યું હોય ત્યારે આવા પલંગ ઉપયોગી થઈ પડતા નથી. આવે પ્રસંગે હમેશાં વપરાતા પાટીના પલંગ, બરાબર ખેંચી તંગ કરેલા હોય તે ઘણા અનુકૂળ થઈ પડેછે. પરંતુ જ્યાં તેવો ન મળી શકે અને ફક્ત યુંથેલી તારની જાળીવાળો કાથીના ગોદડા સાથેનોજ પલંગ હોય તો ગોદડાની નીચે અને જાળીની ઉપર એક પાટીયું મૂકી દેવાથી તે જોઈએ તેટલો કઠણ (લચ્છે નહિ એવો) કરી શકાયછે.

કાંઈ ઝાઝા પૈસા ખર્ચી શકે એમ ન હોય તેને માટે સ્નાઈ નવું પરાળ ભરેલું ગોદડું પણ ઘણી સારી રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે એમછે. જરૂર પડે ત્યારે તે જૂનું પરાળ કાઢી નાખી સહેજ કિંમતમાં ફરી નવું ભરી શકાયછે. દર્દીના ઓરડામાં પલંગ નીચે કંઈ પણ ચીજ રાખવી નહિ. આ દેશમાં પલંગ નીચે પેટીઓ, કપડાથી બાંધેલી બિંદડીઓ વિગેરે તરેહવાર નકામી ચીજો મૂકવાનો રિવાજછે, તે બધે પ્રસંગે બહુ ખોટાછે. મુખ્યકરી બિમારીમાં જ્યારે પલંગ નીચેની

હવા ચોખ્ખી રાખવાની જરૂર હોય છે ત્યારે તો એ રિવાજ બહુજ વાંધો લેવા જોગ થઈ પડે છે.

બહુ મોટો ન હોય એવા પલંગ ઉપર દર્દીના સારવાર ધણી વધારે સહેલાઈથી થઈ શકે છે. બની શકે તો બે ન્હાના પલંગો રાખવા ઠીક પડશે, કારણ કે તેથી જરૂર પડે ત્યારે દર્દીને એકમાંથી ઉંચકી બીજામાં સૂવાડી શકાય છે.

દર્દીનો પલંગ એક બાજુથી દિવાલને એડીને રહે એવી રીતે કદી પણ ગોઠવવો નહિ કે તેથી પરિચારીકા (સારવાર કરનારી નર્સ) જરૂર પડે ત્યારે બધી બાજુએથી દર્દીને મદદ કરી શકે.

બિછાના ઉપર હમેશાં મિણિયાનું કપડું પાથરી રાખવું ઠીક પડશે. એને માટે ખાસ વોટરપ્રૂફ ચાદરો આવે છે પણ તે ધણી મોંઘી થઈ પડે છે. હાથ ધોવાની ગીંડી મૂકવાના ટેબલ ઉપર કોઈકોઈવાર વાપરવામાં આવતું “ અમેરિકન કલોથ ” નામનું કપડું બહુ સારું અને સસ્તું પડે છે.

બિછાના ઉપર ચાદર પાથરતીવેળા સંબંધ

રાખવી કે તેમાં કરચલી કે ગડી ન પડે તેમ થતું અટકાવવા માટે ચાદરને સરખી બિછાવી તેના છેડા જોરથી ખેંચી ગોદડા નીચે ખોસી દેવા, અને પછી નીચલી બાજુએ ઠેકઠેકાણે મજબૂત સેફ્ટીપીન (ટાંચણી) લગાવી દેવી.

ખેવડ કરેલી ચાદર (ડ્રેશીટ) વાપરવાથી પાથરેલી ચાદર વારંવાર બદલવી પડતી નથી, અને તેને લીધે બિછાનું હમેશાં સાફ અને આરામ આપે એવું દેખાયછે. તે નીચે મુજબ બનાવવી:—

એક ચાદર લઈ તેને લંબાઈમાંથી ખેવડ કરી તેના એક (ખેવડાયલા) છેડાને ઘણેકભાગે ગોળ વીંટી દઈ ખીજે છેડા દર્દીને એક પડખે ગોદડાની નીચે ખોસી દઈ સેફ્ટીપીન લગાવી મજબૂત કરી લેવો. પછી દર્દીને એક પડખે સૂવાડી, પીંડાને લોકેલી બિછાવતા જઈ દર્દીની પીઠની નીચેથી સેરવી લઈ ગોદડાની બીજી બાજુએ વધેલો પીંડારોકો ભાગ ખોસી દઈ તેને પણ સેફ્ટીપીન લગાવી મજબૂત કરવો. જેમજેમ આ ખેવડ કરેલી ચાદરનો દર્દી નીચે

મિછાવેલો ભાગ પરસેવાથી ભીનો થતો અગર ખીજ રીતે બગડતો જાય અગર (જેમ વારંવાર તાવમાં બને છે તેમ) ગરમ થાય તેમતેમ એક બાજુ લગાવેલી ટાંચણીઓ કાઢી ટૂંકા છેડાવાળો ભાગ દદીની નીચેથી ખેંચી લેતા જમ, દદીના શરીર નીચે ચાદરનો સાફ ભાગ આવે એટલે ખેંચી લીધેલો ભાગ ગોળ વીંટી ગોઠડા નીચે ખોસી દેવો, અને ખીજ બાજુએ વધેલું પીંડું ફરી ખોસી દેવું, તથા બન્ને બાજુ ફરી ટાંચણીઓ લગાવી દેવી. આમ કરવાથી પાથરેલી આખી ચાદર વારંવાર બદલવાની તકલીફ પડશે નહિ.

આવી બેવડ કરેલી ચાદરની નીચે અને પાથરેલી આખી ચાદરના ઉપર એક મિથિયાનો કકડો મૂકી તેને ખેંચી તંગ કરી સેફ્ટીપીન લગાવી દેવી કે અંદર કરચલી પડે નહિ.

નીચલા અવધવનું કાંધ હાડકું ભાગેલું હોય ત્યારે ઓરાડેલાં કપડાંના ભાર તે ઉપર ન પડે તે માટે કંધ યુક્તિ કરવી પડે છે, તેને પીંજરાં કહે છે. બજારમાં મળતું વ્હિસ્કી કે બીજા દારૂની બાટલી રાખવાનું

ખોખું લઈ તેના બે-બાજુનાં પાટીયાં કાઢી નાખી તે અગર એક ઘાસતેલનો ડબ્બો લઈ ઢેના ઉપલા તથા નીચલા ભાગનું પતરું કાઢી નાખી તેનો, પીંજરા તરિકે ઉપયોગ કરી શકાયછે. (આકૃતિ ૯૧).

આકૃતિ ૯૧ મી.

દહીંને બિછાનામાં પાસું ફેરવવા અથવા તેા ઉઠવામાં મદદ મળે એ હેતુથી એક ગાળા સાથનો ચામડાનો પટો અગર એક મોટો ટુવાલ પણ તરફની ઇસ સાથે બાંધી રાખવો અને બિછાના ઉપર એક બાજુએ દહીંના હાથમાં સહેલાઈથી આવે એવી રીતે મૂકી રાખવો.

(૪) કપડાં ઉતારવા વિષે:—દહીંને બિછાનામાં પછાડતાં પહેલાં તેનાં કપડાં ઉતારી લેવાં અને તેમ

કરવામાં ખૂબ સંભાળ વાપરવી. ભયંકર ઇળ થઇ હોય તો કપડાં કાતરી કાઢી નાખવાં.

ડાંગેલો કાઢવા પ્રથમ સાળા હાથની બાંજ કાઢી પછી ઇળ પામેલા હાથની કાઢવી અને પહેરાવતી વખતે પ્રથમ ઇળ પામેલા હાથ ઉપર પહેરાવી પછી સાળા ઉપર પહેરાવવી.

પાટલુન કાઢવામાં ઇળ પામેલી બાજુનો બહારનો સાંધો ઉકેલી કાઢવો. દદી^૧ દાઝ્યો અથવા બળ્યો હોય તેવે પ્રસંગે તેનાં કપડાં કાઢવામાં વળગેલો ભાગ રહેવા દઇ બાકીના ભાગનાં કપડાં કાતરી કાઢવાં અને વળગેલો ભાગ બોર્સીક અથવા કાર્બો-લીક લોશનથી અગર સહેજ ગરમ કરેલા તેલથી ભીંજવી ઢીલો કરી પછી કાઢવો.

(૫) ડૉક્ટર માટે તૈયારી:—ડૉક્ટરને બોલાવવા. મોકલતી વખતે દદી^૧ને શું ઇળ થઇ છે તે બદલ હુમેશાં લેખી સંદેશો મોકલવો. આમ કરવાથી તેઓ જોઇતી દવાઓ તથા હથિયારો સાથે લાવી શકશે, અને તેથી વખતનો બચાવ બચશે, તથા

ધણીવાર જીંદગી પણ ખચાવી શકાશે. દાખલાતરિકે
ઝેરના અગર રક્તસ્ત્રાવના પ્રસંગે દશ મિનિટની ઢીલ
થવાથી દર્દીની જીંદગી ખચાવવાની જોગવાઈમાં ધણો
ફેર પડી જાય, એ સહેજ સમજી શકાય એમ છે.

દર્દીને કંઈ ભારે ઇલાજ થઈ હોય તો ડૉક્ટર
આવતા પહેલાં નીચલી ચીજો તૈયાર રાખવી:—

૧. પૂરતા જથ્થામાં ગરમ અને ઠંડું પાણી.
૨. સાફ ઘોચલા ટુવાલો અને સાબુ.
૩. નખ સાફ કરવાનું સાધન.
૪. નખ કાપવાની કાતર, અને
૫. મેલા પાટાપુટી નાખવાની એક બાલ્ડી (ડોલ)
નીચે લખેલી ખાસ ઇલાજો માટે નીચલી ચીજો
તૈયાર રાખવી:—

(ક) દાઝેલા અને બળેલા દર્દીઓ માટે:—

૧. પુષ્કળ ધાનું કપડું.
૨. ચોખ્ખું (ચિકાશ વગરનું) વિલાયતી રૂ.
૩. સાલીટનું તેલ (ઑલીવ ઑઇલ).

૪. દરેક આઉંશમાં ત્રીશ ટીપાંને હિસાબે યુકે-
લીપ્ટસ તેલ મેળવેલું વેંઝેલીન.

૫. વીસ ભાગ પાણીમાં એક ભાગ કાર્બોલિક
એસિડ નાખી બનાવેલું લોશન.

૬. પોંડારોકા પાટા, અને

૭. ખેરીક એસિડનો છૂંકો.

(ખ) રક્તસ્નાવ માટે:—

બરફ અને વાદળીના ટૂકડા અમર ચોખ્ખા
રૂની ગોટીઓ.

(ગ) ડૂબી ગયેલા આદમી માટે:—

૧. તાપ દેખાડી ગરમ કરેલી ધાબળાઓ.

૨. ગરમ ચ્હા અને કૌંશી.

૩. બ્રેન્ડી, વિસ્કી અને સેલ વૉલેટાઇલ.

૪. ગરમ પાણીની બાટલીઓ, અને

૫. બિછાના પરની ચાદરો કાઢી નાખવી.

(ઘ) કોઇપણ જાતના જખમ માટે:—

૧. લાલ દવા (ટીકચર ઑફ આયોડીન).

૨. બોરીક લીન્ટ (બોરીક ઍસિડ ચદાવેલું કપડું).
  ૩. ચોખ્ખા રૂની ગોટીઓ.
  ૪. બોરીક લોશન (બોરીક ઍસિડ અને પાણીનું મિશ્રણ વીસ ભાગમાં એક ભાગ).
  ૫. રસકપૂરની ટીકડીઓ.
  ૬. ગટાપર્યાનું કપડું અગર તેલ પાયલું રેશમી કપડું (ઑઇલ્ડ સીલ્ક).
  ૭. પીંડારોકા પાટા.
  ૮. એક કાતર.
  ૯. સેફ્ટીપીન (ટાંચણીઓ).
  ૧૦. (અને તો) એક પાટાપુટી કાઢવાનો ચીમટો (ફ્રેસીંગ ફ્રેસેપ્સ).
-

સૂચિપત્ર.

અ	
અકરમાત અને અણીને	
પ્રસંગે ધરમાં રાખ-	
વાની તૈયારી.	૨૨૩
અકરમાત પામેલાને	
ઉંચકી લઈ જવાની	
કામ ચલાઉ રીતે	૧૬૪
અરીણનું ઝેર	૧૫૧
અલનર	૮૧
અંદરના ભાગનો રક્તસ્રાવ ૬૫	
અત્રિથલંગ અને તેના	
સામાન્ય ઉપચારો	૩૭
„ નાં કારણો	૪૦
„ જૂઠાંજૂઠાં હાડકાંને	૪૫
„ ના પ્રકાર	૩૭
„ ની નિશાનીઓ અને	
લક્ષણો	૪૦
„ ની સારવારના સા-	
માન્ય નિયમો	૪૩
„ માં તુર્તાતુર્ત ઈલાજ	
કરવાનાં સાધનો	૪૨

આંકડા (હુક)જેવી પકડ	૧૭૩
આંખમાં કચરો	૧૬૦
આંખનીમાં માછલીના	
ગળનું પેસી જવું	૧૧૦
ઝંકઝીલરી	૮૦
ઝેક માણસે ઉંચકા લઈ	
જવાની રીત	૧૬૪

ઉ

ઉલ્લેની દવાઓ	૧૪૩
ઉંચકી લઈ જવાની રીત	
	૧૬૫-૧૬૭

ક

કડવી બદામના તેલખનું	
ઝેર	૧૫૩
કપડાં ઉતારવા વિધે	૨૩૦
કપાયલા જખમો	૧૦૦
કળાઈના હાડકાનું દૂટવું	૫૬
કળાઈનાં હાડકાં	૧૨
કાચો પ્રકાર	૩૬
કાનખજુરાનું કરડવું	૧૧૦
કાનમાં કચરો	૧૬૨

કામચલાઉ ખપાટીયાં	૪૩
„ પાટા	૪૩
„ ડોળી	૧૭૯
„ ટૂનીકેટ	૯૦
કાળીશીરાઓ	૭૫-૭૬
„ મંત્રો રક્તસ્રાવ	૮૨
કાંડાનાં હાડકાં	૧૩
કેશરકતવાહિની	૭૮
કેરોસીન તેલનું ઝર	૧૪૮
કોણીનો પાટો	૨૭
કોકેઈનનું ઝર	૧૫૫
ફતરાંની ટોપ	૧૫૫
કાચનો ભૂકો	૧૪૮
ખ	
ખલાની હાલનું ટૂટું	૫૫
ખલાનો પાટો	૨૭
ખાઈઓળંગવાની રીત	૧૮૧
ખુરસીની ડોળી	૧૭૧
ખોપરી	૬
„ નું ફૂટું	૪૫
„ નો પાટો	૨૫
ખોદી ગાંઠ	૨૫
ખરી ગાંઠ	૨૫
ખપાટીયાં ખાંધવાની રીત.	૪૩

ગ

ગળાટુંપો	૧૩૨
ગળાનું હાઝી જવું	૧૧૬
ગળાફાંસો	૧૩૧
ગળામાં કંઈ બહારની	
વસ્તુનું ખુંચી બેસવું	૧૩૬
ગાંઠ ખાંધવાની રીત	૨૪
ગુંગળાઈ મરવું	૧૩૨
ગોળીથી થએલાં જખમો	૧૦૨

ચ

ચટકા	૬૬-૧૦૧
ચઠ ઉતરની માદી	૮૭
ચાર હાથની બેઠક	૧૭૭
ચીરાયલા જખમો	૧૦૧
ચૂરેચરાવાળો પ્રકાર	૩૭

છ

છરાથી થયેલા જખમો	૧૦૨
છાતીનો પાટો	૩૨
છુંદાયેલા જખમો	૧૦૧

જ

જખમના સામાન્ય	
ઉપચારો.	૬૬
જખમ માટે તૈયાર	
રાખવાની ચીજો	૨૩૩

જખમની ભતો	૬૬
ભંગના હાડકાનું ટુટકું	૬૧
ભંગનું હાડકું	૧૪
જીવનું ના ચટકા	૧૦૧

ઝ

ઝીણી નસો	૭૮
ઝીણીનસમાંનો રક્તસ્રાવ	૮૩
ઝેરના વર્ગો	૧૪૩
ઝેરના સામાન્ય સારવાર	૧૪૨
ઝેર પારખવાની નિશા-	
નીઓ	૧૪૫

ઝેરી કરોળીઆનું કરડકું	૧૧૦
ઝાળી નાની	૩૫
” મોટી	૩૪
” સેન્ટ બ્રેનના	૫૧
ઝેરી ખોરાક	૧૪૨
ઝેરી અને તેના ઉપચાર	
	૧૪૦-૧૪૫

ટ

ટૂનીકેટ	૮૮
” કામચલાઉ	૬૦
” રખરખું	૮૬
” રફવાણું	૮૬

ટંપોરલ	૮૦
--------	----

ડ

ડૂબી મચલા આદમી માટે	
તૈયાર રાખવાની ચીજો	૨૩૩
ડૂબી મરણું	૧૩૩
ડોશીટ	૨૨૫

ઢ

ઢાંકણી	૧૪
ઢાંકણીનું ભાગણું	૬૪

ટા

તણ હાથની બેઠક	૧૭૬
ત્રિકોણાકારનો પાટો	૨૧
તુર્તિતુર્ત ઈલાજ શીખનારે	
પાળવાના સાત નિયમો	૧
” ” ખીલવવાના યુગ્મો	૩
તેલખનું ઝેર	૧૪૫

થ

થાપાનાં હાડકાં	૧૦
થાપાનો પાટો	૩૦

દ

દખાણ અંબુઠા અમર	
આંધળીવડે	૮૫

દખાણ કરવાની રીતો	૮૪
,, ગાદી અને પાટા વડે	૮૬
દખાણખિંદુઓ	૮૪
દમ લેવાની માર્ગો	૧૨૪
દમ બહાર કાઢવાની ક્રિયા	૧૨૬
દમ લેવાની ક્રિયા	૧૨૬
દારિયું ઝેર	૧૫૪
દાઝડું	૧૧૧-૧૧૨
દાકતર માટે તૈયારી	૨૩૧
દાઝેલા દદીઓ માટે તૈયાર	
રાખવાની ચીજો	૨૩૨
દિવાલઓળંગવાના રીત.	૧૮૦
દોરતીના હક જેવી પકડ.	૧૬૪

ધ

ધડનાં હાડકાં	૬
ધમનીઓ	૭૮
ધતુરો	
ધોરીનસો	૭૫-૭૮
,, માંનો રક્તસ્રાવ	૮૨

ન

નળાનાં હાડકાંનું લાગણું	૬૧
-------------------------	----

નળાનાં હાડકાં	૧૪
નાકમાં કચરો	૧૬૩
,, માંથી લોહીનું વહેવું	૬૭
નીચલા અવયવનાં હાડકાં	૧૩
,, જડખાંનો પાટો	૨૧
,, ,, નું ટૂટવું	૪૫

પ

પગનાં હાડકાં	૧૩
પાંજના હાડકાં	૧૩
પાયનક્રિયાના અવયવો	૧૫૮
પાટલીનાં હાડકાં	૧૫
પાટલીનો પાટો	૭૩
પાટલીના હાડકાંનું લાગણું	૬૬
પાટા ખાંધવાની ત્રણ રીતો	૨૨
પાટો સાંકડો	૨૩
,, પહેળો	૨૨
પામર આચર્ય	૨૬
પાંસળીઓ	૮૧
પાંસળીનું ટૂટવું	૮
પૂછડીનું હાડકું	૧૦
પૂઠનું હાડકું	૧૦
પેટના જખમો	૧૦૪
પૌષ્ટીકીઅલ	૮૧

પારાનું જેર ૧૫૦

૨

ફેલે રૂઢેચર ૧૮૨

ફેમરલ ૮૧

ફેશિયલ ૮૦

ફેફસું પરિશિષ્ટ ૨ નું

ફાયરમેન્સ લીફ્ટ ૧૬૭

ફેફસાં ૧૨૪

ફુલેલી શીરાઓ ૬૪

ખ

ખચકાં ૬૬-૧૦૬

ખરડાની કરોડ ૭

” નું ટૂંકું ૪૭

ખંદગી કરતા હોઈએ તેવી

થકડ ૧૭૩

ખળવું ૧૧૦-૧૧૨

ખહારના જખમવાળો

અરિથભંગ ૩૭

ખિજાનાની તૈયારી ૨૨૫

ખેકીઅલ ૮૧

ખે માણસે ઉંચકી લઈ

જવાની રીત ૧૬૬

ખેવડ કરેલી ચાદર ૨૨૮

ખેશુદ્ધનો કોઠો પરિશિષ્ટ ૨ નું

ખશુદ્ધિના ઉપચારના સામાન્ય

નિયમો ૧૨૧

ખ હાથની બેઠક ૧૭૨

ભ

ભાંગ ૧૫૬

ભૂજનું ટૂંકું ૫૫

” હાડકું ૧૨

ભેળું ૧૧૮

ભેળનો ધકકો પરિ. ૨ નું.

ભેળપર દખાણ ”

ભોંકાયલા જખમો ૧૦૨

મ

મારના લીલજામાં ૧૧૦

માથે લોહી ચઢી જવાનો રોગ

પરિશિષ્ટ ૨ નું.

ય

યાદ રાખવાબેગ ખાખતો

(અરિથભંગમાં) ૭૦

” ” નિયમો (દકતસાવમાં) ૬૩

ર

રકતસાવ ૮૨

” અટકાવવા માટે યાદ

રાખવાના નિયમો ૬૩

” ની ભતો ૮૨

રકતસ્નાવ માટે તૈયાર રાખ-

વાની ચીજો. ૨૩૩

રેડીઅલ ૮૧

લ

લચક ૭૩

લાખોડની રીત ૧૨૬

લોહીનું ફરવું ૭૬

,, નું વહેવું ૮૨

લોહી વહેતું અટકાવવાના

ઉપાયો ૮૩

લૂખ પરિશિષ્ટ ૨ જું

વ

વસ્તિદેશ ૬

વિજળીનો ધક્કો ૧૨૨

શ

શરીરને ધક્કો ૧૨૨

શ્વાસોશ્વાસ ચલાવવાની

ત્રણ રીતો. ૧૨૬

શ્વાસનળી ૭૭

શીત પરિશિષ્ટ ૨ જું

શૈફરની રીત ૧૨૬

સ

સંજ્ઞક પ્રકાર ૩૬

સખકલેવીઅન ૮૦

સર્પકંશ ૧૦૭

સારણ ગાંઠ ૧૫૬

સાંધા અને સંધીખંધન ૧૬

સાંધાની મુખ્ય ભતો ૧૭

સાંધાનું ઉતરવું ૭૧

સાંધાનું મોચવાવું ૭૩

સ્નાયુઓ ૧૭

,, નો ભેસભેર

સંકેચ ૪૦

,, માં લચક ૪૦

સીપીનું હાડકું ૮

સીપીના હાડકાનું ટૂટવું ૧૧૫

સ્ત્રીઓનાં કપડાં સળગી

ઉઠે ત્યારે શું કરવું ૧૧૫

સંખંધીક તંતુઓના મારો ૧૨૦

સ્ત્રેચર ફીલ ૧૮૨

,, ના ભાગો ૧૮૨

,, રકવોડઝનું

ખંધારણ ૧૬૦

,, લાવવા વિષે ૧૬૫

,, ખોલવા તથા ખંધ

કરવા વિષે ૧૬૬

,, ઉપરથીઠ્ઠાંનિ બહાર

કાઢવા વિષે ૨૦૬

રકવોડ	૧૮૫	હાથની બેઠકો	૧૭૧
રકવાડઝ બનાવવાની રીત	૧૯૩	હાથના પોંચાનું કચરાઈ	
સોમલ	૧૪૭	જણું	૬૧
સિલ્વેસ્ટરની રીત	૧૨૭	હાંસડી	૧૮
સાદો અરિથલંગ	૩૭	” નું ભાગલું	૫૧
		હિરિટરીઆ પરિશિષ્ટ ૨ નું	
		ફ	
		ફારોનું ઝેર	૧૪૭
		ફ	
હડકાયલાં ફૂતરાંના બચકાં	૧૦૬	જ્ઞાનતંતુઓ	૧૧૯
ફેદ્ય	૭૫	જ્ઞાનના માર્ગો	૧૧૭
હાડપિંજર	૧	જ્ઞાનરજ્જુ	૧૧૮
હાથની ઝોળીઓ	૪૩		

